अथ अलंकारशेखरः प्रारभ्यते

अ०शे० श्रीगणेशायनमः॥ प्राणकृशोदरीणांराधानयनान्तसर्वस्वम् तेजस्तमालनीलंशरणागतवज्रपंजरम्वन्दे॥१॥स्वप्रकाशचिदानंद
१ मयायपरमात्मने अविद्यानिविडध्वान्तभास्करायनमोन्वहम्॥२॥ग्रन्थाःकाव्यकृतांहितायविहितायेसप्तपूर्वमयातेतर्कार्णवसं
प्लवव्यसनिभिःशक्याःपरंवेदितुम् इत्यालोच्यहृदामदालसवधूपादारविन्दक्वणन्मञ्जीरध्वनिमञ्जुलोयमधुनाप्रस्तूयतेप्रक्र
मः॥३॥आसीत्प्रत्यर्थिपृथ्वीरमणकमलिनीवृन्दहेमन्तमासःकीर्तिभ्राजत्सुशर्मान्वयकुमुदवनीयामिनीजीवनाथः राजद्राजन्यरा
जीमुकुटमणिगणप्रोल्लसत्पादपीठःप्रोद्यत्साम्राज्यलक्ष्मीशिथिलितनहुषोरामचन्द्रोवनीन्द्रः॥४॥मित्राणिप्रतिपालयंस्त्रिजगतीं
कीर्तीन्दुनाह्लादयन् शत्रूणांहृदयंप्रतापदहनैरात्रिंदिवंज्वालयन् सर्वस्वेनकृतार्थयन्द्विजगणान्देवान्मखैस्तोषयन्नेषप्रौढमनाश्चि
रायबुभुजेसप्तार्णवांमेदिनीम्॥५॥सूत्रामोद्दामदिल्लीपरिवृढविलसत्काविलक्षोणिभर्त्तुः प्रक्रान्तेप्रौढयुद्धेसमदलयदसौकोटिशो
वैरिवीरान् पश्चान्मांसास्थिमेदःकलुषितवसुधांप्रोभ्यतांश्चाकलय्यद्यांपातान्वैरिवर्गान्दिवमपिसहसाजेतुकामोजगाम॥६॥क्षीरा
म्भोधेःशशीवप्रकृतिरिववदनाद्वेधसोरामचन्द्रादस्माद्युस्प्रतापःसमजनिसुमनाधर्मचन्द्रोनरेन्द्रः यस्याद्यापिप्रसन्नस्मितसुभग

3770

मुखाः स्विद्यद्व्वत्कपोलारोमाञ्चस्तंभभव्यास्त्रिदशयुवतयोहन्तगायन्तिकीर्तीः॥७॥निःक्रान्तंसदनाद्दुदैक्षिभगवानम्भोजिनीवल्ल
भस्सेवाताः परिशीलिताः कमलिनीसौरभ्यमेदस्विनः विश्रान्तगिरिकाननेषुनिविडच्छायेषुभाग्योदयादित्यंस्मेरमुखाः स्तुवन्तिविप
दंयद्वैरिवामभ्रुवः॥८॥ प्रत्यर्थिभूपतिपरिग्रहराज्यलक्ष्मीधम्मिल्लमाल्यसुरभीकृतपाणिपद्मः तस्मादजायतसमस्तगुणाभिरामोमा
णिक्यचन्द्रइतिराजकचक्रशक्रः॥९॥काव्यालंकारपारंगममतिरखिलक्ष्माभृतांचक्रवर्तीसर्वेषामस्तुकाव्येमतिरतिनिपुणेत्याशयेसन्नि
वेश्य वेदान्तन्यायविद्यापरिचयचतुरंकेशवंसन्नियुज्यश्रीमन्माणिक्यचन्द्रः क्षितिपतितिलकोग्रंथमेनंविधत्ते॥१०॥ वहुदोषोपि
विशेषः क्रियतेसुजनेनवाणइवहरिणा गुणवदपिनिर्गुणीयतिदुर्जनतोमूषिकातइवपुस्तम्॥११परोद्वेगेपरानन्देखलसज्जन
योर्द्वयोः स्वभावएवशरणम्विषपीयूषयोरिव॥१२॥अलंकारविद्यासूत्रकारोभगवान्शौद्धोदनिः परमकारुणिकःस्वशास्त्रेप्रवर्त्त
यिष्यन्प्रथमंकाव्यस्वरूपमाह॥काव्यंरसादिमद्वाक्यंश्रुतंसुखविशेषकृत् आदिपदेनालंकारपरिग्रहः॥तथाच॥तदुभयान्यतर
वत्वंवालक्षणम् अन्यतरवत्वंचतदन्यान्यत्वम् सुखविशेषसाधनंवालक्षणम् समुदायार्थशून्येपितदुभयमस्त्येवेतिवृद्धाःअद

अ०शे० ष्टद्वारा तद्धेतुशब्दैः तिव्याप्तेराह श्रुतमिति सदिति शेषः सुखवैजात्यं सर्वानुभवसिद्धमेव ॥ केचित्तु ॥ तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावन
२ लंकृती पुनः क्वापीत्याहुः रसप्रतिपत्तिगुणद्वारा सुखविशेषसाधनं काव्यमित्यपरे केचित्तु पदावली काव्यम् नतु निर्दोषगुणवदा
दि काव्यं दोषाणामपरिगणनापत्तेः नच दोषाभावघटितकाव्यत्वज्ञानार्थमेव प्रतियोगिपरिगणनमिति वाच्यम् तथैतत्काव्यं दुष्ट
मित्यनुद्भावनापत्तेः इदं काव्यमेव नेत्यभिधानस्यैवोचितत्वादित्याहुः तन्न तथायं हेत्वाभास इतिवदुपपत्तेः व्याप्तिविशिष्टपक्षध
र्मस्यैव हेतुत्वात् नच हेतुत्वेनाभिमत इति वाच्यम् तुल्यत्वादिति वस्तुतस्तु काव्यं पृथगेव यत्र दोषगुणादिचिन्ता नहि दुष्टं शरीरं शरीर
मेव न भवतीत्यन्ये कीर्त्यादिरूपफलसाधनता तु विशिष्टस्य ॥ यदाह ॥ साधुशब्दार्थसन्दर्भं गुणालंकारभूषितं स्फुटरीतिरसोपेतं का
व्यं कुर्वीत कीर्तये ॥ आहुश्च ॥ निर्दोषं गुणवत्काव्यमलंकारैरलङ्कृतम् रसान्वितं कविः कुर्वन्प्रीतिं कीर्तिं च विंदति प्रवृत्त्यौपयिकं फल
माह हिताय सुकविः कुर्यात् सुकवेरेव हितमन्यस्य तु प्रतिकूलमिति तन्न ॥ तदुक्तं च ॥ गौर्गौः कामदुघा सम्यक् प्रयुक्ता स्मर्यते
बुधैः दुःप्रयुक्ता पुनर्गोत्वं प्रयोक्तुः सैव शंसति श्लाघ्यः पामरपरिषदि कवयति दोलीककर्तापि यस्मैस्पृहयति विद्वांस्तत्का

यंकाव्यमित्याहुः अर्थैः कृतार्थयंत्येके घटनापटवः परे उभयत्रप्रवीणायेतएवकवयोमताः ॥ हितमाह श्रीपादः ॥ लाभः पूजा
ख्यातिर्धर्मः कामश्चमोक्षश्चइष्टानिष्टप्राप्तित्यागौज्ञानंफलानिकाव्यस्यद्रष्टेतिगोदृषन्यायात् ॥ आहुश्च ॥ काव्यंयशसेर्थकृतेव्यव
हारविदेशिवेतरक्षतये सद्यःपरनिर्वृतयेकान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ वृद्धास्तु ॥ श्रोतॄणांद्रागमहानंदः सःस्वस्मिन्नाभिमानिकः
तत्कालफलमेतावत्कमात्कीर्तिधनादिकं नन्वेवंसर्वःसुकविरेवस्यात् अतआहतद्धेतुः प्रतिभादिकम् ॥ तदाह ॥ प्रतिभाका
रणंतस्यवुत्पत्तिस्तुविभूषणम् भृशोत्पत्तिकृदभ्यासः काव्यस्येषाव्यवस्थितिः व्युत्पत्तिर्नानातंत्रज्ञानम् ॥ आहुश्च ॥ शक्तिर्निपु
णतालोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासइतिहेतुस्तदुद्भवे शक्तिः पुण्यविशेषः सएवप्रतिभेत्युच्यते व्युत्प
त्तिः शक्तिरभ्यासस्त्रितयंकाव्यसाधनमित्यपि ॥ श्रीपादस्तु ॥ परिशीलितकाव्यवर्त्मनांकविसंसर्गविशुद्धचेतसां परिभावयता
मनुसर्णंकवितापाणितलेनिषीदतिनैसर्गिकीचप्रतिभाश्रुतंचवहुनिर्मलम् अमन्दश्चाभियोगोऽस्याः कारणंकाव्यसंपदः
मनःप्रसत्तिः प्रतिभाप्रातःकालेभियोगिता अनेकशास्त्रदर्शित्वमित्यर्थालोकहेतवः द्विन्त्रिकोष परिज्ञानंद्विन्त्रिव्याकर

अ०शे० णज्ञता छन्दोविद्याप्रवीणत्वंकाव्येवश्यमपेक्षते आदिपदात्प्रकारपरिज्ञानम् तथाहिसाखल्वेषाभारतीसुरसरिदिवसहस्रमु
३ स्यपिसंक्षेपेणचतुर्द्धाप्रवर्तते तदाहुः संस्कृतंप्राकृतंचैवपैशाचीमागधीतथा विद्याश्चतस्रएवैताः संक्षेपात्काव्यवर्त्मनः दे
वाद्याः संस्कृतंप्राहुः प्राकृतंकिन्नरादयः पैशाचींचपिशाचाद्यामागधींहीनजातयः चतसृष्वपिमूर्द्धन्यंसंस्कृतंमुनयोविदुः गद्यं
पद्यंचमिश्रंचतत्त्रिधैवव्यवस्थितम् गद्यमुत्कलिकाप्रायंपद्यगंधीतिचद्विधा तत्रापिपद्यंतदपिवृत्तकंवर्णमात्रयोः समवैषम्य
भेदेनतद्दानंत्यायकल्पते दण्डिनस्तु॥तदेतद्वाङ्मयंभूयः संस्कृतंप्राकृतंतथा अपभ्रंशश्चमिश्रंचेत्याहुरार्याश्चतुर्विधम् प्राकृ
तंतज्जतत्तुल्यदेश्यादिकमनेकधा अपभ्रंशश्चयच्छुद्धंतत्तद्देशेषुभाषितम् संस्कृतंसर्गबंधादिप्राकृतंस्कन्धकादिकम् आसा
रादिस्त्वपभ्रंशोनाटकादितुमिश्रकम् यथामतियथाशक्तियथौचित्यंयथारति कवेः पात्रस्यचैतासांप्रयोगउपपद्यते॥इत्यलंकारशे
खरेउपक्रमरत्नेकाव्यस्वरूपफलकारणमरीचिः॥ शरीरिकल्पस्यकाव्यस्यरूपान्तरमाह॥रीतिरुक्तिस्तथामुद्रावृत्तिः काव्यस्य
जीवितम् त्रिविधस्यापिदोषास्तुत्याज्याः श्लाघ्याह्वयेगुणाः अलङ्कारस्तुशोभायैरसआत्मापरेमनः दूयइतिशब्दार्थभेदात्त्रितयान्वयि

परैरसदोषाभावानुकूलवर्णादयः तत्रतत्तद्रसोपकारिण्यस्तत्तद्देशसमुद्भवाः पद्येषुरीतयोगौडीवैदर्भीमागधीतथा तदेतत्पल्लवय
न्ति॥श्रीपादाः॥गौडीसमासभूयस्त्वाद्वैदर्भीचतदल्पतः अनयोः सङ्करोपस्तुमागधीसातिविस्तरा गौडीयैः प्रथमामध्यावैदर्भैर्मैथि
लैस्तथा अन्यैस्तुचरमारीतिः स्वभावादेवसेव्यते॥तत्रगौडीयथा॥उन्मीलन्मधुगन्धलुब्धमधुपव्याधूतचूताङ्कुरक्रीडत्कोकिलकाक
लीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः नीयंतेपथिकैः कथंकथमपिध्यानावधानक्षणप्राप्तप्राणसमासमागमरसोल्लासैरमीवासराः॥वैद
र्भीयथा॥मनीषिताः सन्तिगृहेषुदेवतास्तपः क्ववत्सेक्वचतावकंवपुः पदंसहेतभ्रमरस्यपेलवंशिरीषपुष्पंन पुनःपतत्रिणः॥मा
गधीयथा॥पाणौपद्मधिया मधूककुसुमभ्रान्त्यापुनर्गण्डयोर्नीलेन्दीवरशङ्कयानयनयोर्बन्धूकवुध्याधरे लीयन्तेकवरीषुवान्धवजन
व्यामोहजातस्पृहादुर्वारामधुपाःकियन्तितरुणिस्थानानिरक्षिष्यसि इयंचवहुधाविस्तृतमन्यत्र॥भोजराजस्तु॥शस्ताविदग्धगोष्ठीषुवै
दर्भीरीतिरुत्तमा मागधीमध्यमागौडी गौडस्त्रीकलहायते॥यदाह॥व्रह्मन्विज्ञापयामित्वांस्वाधिकारजिहासया॥गौडस्त्यजतुवागा
धामन्यावास्तुसरस्वती॥उक्तिंविभजते॥लोकच्छेकार्भकोन्मतभेदादुक्तिश्चतुर्विधा॥ तत्रलोकोक्ति॥शापान्तोमेभुजगशयनादुत्थि

तेशार्ङ्गपाणौशेषान्मासान्गमयचतुरोलोचनेमीलयित्वा पश्चादावांविरहगुणितं तमात्माभिलाषंनिर्वेक्ष्याव: परिणतशरच्चन्द्रि
कासुक्षपासु॥ छेकोविदग्धस्तस्योक्तिर्यथा॥योतिदीर्घासिताक्षस्यविलासचलितभ्रुव: कान्तामुखस्यावशगस्तस्मैनृपशवेनम:
॥अत्रनृपशवइति॥ अर्भकोक्तिर्यथा॥ सकिंस्वर्गतरु:कोपियस्यपुष्पंनिशाकर: मात:स्तेकीदृशावृक्षायेषांमुक्ताफलंफल
म् अत्रपुष्पंनिशाकर: फलंमुक्ताफलमिति॥उन्मत्तोक्तिर्यथा॥ क्वाकार्यंशशलक्ष्मण:क्वचकुलंभूयोपिदृश्येतसादोषाणांप्रशमाय
न:श्रुतमहोकोपेपिकान्तंमुखम् किंवक्ष्यन्त्यपकल्मषा:कृतधिय:स्वप्नेपिसादुर्लभाचेत:स्वास्थ्यमुपैहिक:खलुयुवाधन्योधरंधास्य
ति अत्रविरहोन्मत्तस्यै वमभिधानं विन्यासविशेषवशाद्यत्राभिप्रायविशेषलाभेनमुदोहर्षस्योत्पत्ति: सामुद्रा॥तामिदानींविभजते
मुद्रापदस्यवाक्यस्यविभक्तेर्वचनस्यच॥तत्रपदमुद्रायथा॥ निर्माल्यंनयनश्रिय:कुवलयंवक्त्रस्यदास:सशीभ्रूयुग्मस्यसनाभिम
न्मथधनुर्ज्योत्स्नास्मितस्याचलम् संगीतस्यचमत्तकोकिलरुतान्युच्छिष्टमेणीदृश:सर्वाकारमहोविधे: परिणतंविज्ञानशिल्पंचिरा
त् अत्रनिर्माल्यादिपदानांगौणवृत्त्याऽभिप्रायविशेषान्मुत्प्रदायिता॥वाक्यमुद्रायथा॥ रामेतटान्तवसतौकुशतल्पशायिन्यद्यापिना

मभवतोभगवन्ननास्या स्मृत्वातदेह्निसगरंचभगीरथंचदृष्ट्वाथवाममधनुश्चशिलीमुखांश्च अत्रसगरंचभगीरथंचेत्यादिवाक्यस्यप्रा
गुपकाराभिप्रायेणदृष्ट्वायावदुपकारसामर्थ्याभिप्रायेणनिवेशनान्मुत्प्रदायिता॥ विभक्तिमुद्रायथा॥ श्रियंप्रदुग्धेविपदोरुणद्धियशांसि
सूते॥ विनयंप्रमार्ष्टि संस्कारशौचेनपरंपुनीतेशुद्धाहिवुद्धिः किलकामधेनुः अत्रप्रदुग्धइत्यादितिङ्विभक्तीनांद्वयोर्द्विकर्मयोर्निवेश
नान्मंगल्यामंगल्या र्थकानामपिमंगल्यएवाभिप्रायवशाद्विभक्तिमुद्रा॥ वचनमुद्रायथा॥ विश्वंभराभगवतीभवतीमसूतरा
जाप्रजापतिसमोजनकः पिताते तेषांवधूस्त्वमसिनन्दिनिपार्थिवानां येषांगृहेषुसविताचगुरुर्वयंच अत्रवयमितिवचनेनसवितु
रहंमहानित्यभिप्रायाद्वचनमुद्रा प्रयोजनेयथैतासांरसमैत्रीचविस्तरः तथालंकारसर्वस्वेसप्रपंचमदर्शयम् इत्यलंकारशेखरउप
क्रमरत्नेरीत्यादिवहिरंगत्रयमरीचिः॥ अथवृत्तिंविभजते॥ पदानांवृत्तयस्तिस्रः तिस्रोवृत्तयः पदानांभवन्ति शक्तिर्लक्षणाव्यंजनाचे
तितत्रशक्तिरीश्वरेच्छायासंकेतइत्युच्यतेसापदेषुप्रसिद्धैव॥ साच॥ कोशव्याकरणाप्तोक्तिवाक्यशेषोपमादितः प्रसिद्धपदसंबन्धाद्व्यव
हाराच्चबुध्यते लक्षणाशक्यसम्बन्धः साचतात्पर्यानुपपत्त्यामुख्यार्थानुपपत्त्यावाप्रवर्तते॥ यथा॥ निर्माल्यंनयनश्रियइत्यादौनिर्माल्यदा

अ॰शे॰ सादिपदे ॥ तृतीयावृत्तिर्व्यंजना यथा ॥ निःशेषच्युतचंदनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः मिथ्यावा
५ दिनि दूतिबांधवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् अत्राधमपदेन रंतुं गतासीति व्यज्यते ननुर
विरस्तंगतइत्यादौ तान्येव पदानि कथं श्रोतॄणां विचित्रबुद्धीरुत्पादयंतीत्यत आह विचित्रसहकारिणाम् तदेव हि पदं स्वरससमभिव्या
हारप्रकरणतात्पर्यज्ञानादिरूपसहकारिभेदात्तत्तद्धियमुत्पादयति दण्ड इव गवाभ्यंजनघटौ ननु शक्यादिकमानुपूर्वीविशेषवि
शिष्टवर्णसमुदाये तत्कथमेकदेशस्य वोधकता ॥ अत आह ॥ स्वभाववैचित्र्यजुषाम् विचित्रस्वभावानि खलु पदानि भवंति क्वचिदे
कदेशस्याद्यस्य वोधकता यथा भीमसेनबलदेवादिपदादौ ॥ क्वचिच्चरमस्य यथा ॥ मतंगजवसुंधराधराधरपदादौ साच तत्तत्पदस्म
रणेन प्रकारान्तरेण चेत्यन्यदेतत् किंच कर्णावतंसपदवत् शक्यतावच्छेदकस्य पृथगुपादानेनापि न पौनरुक्त्यं भवति यथा करिवृं
हितमयूरकेकादौ क्वचित् ॥ शक्यस्यापि यथा ॥ उदयाचलकारागृहादौ उदयपदस्य पूर्वाचले कारापदस्य वन्दिगृहे शक्यत्वात् किंच प
रस्परविरुद्धतयातिरस्कृततृतीयकोटिकमिवान्यतरप्रतिक्षेपे परस्यैव लाभं जनयति ॥ यथा ॥ शीतेतरानुसरकरा हिमांशोः इत्यादौ अपं

सुलानांधुरिकीर्त्तनीयासनन्दिनीस्तन्यमनिन्दितात्मा इत्यादौप्रकर्षलाभवदित्यवधेयम् किंचित्पदमनपेक्ष्यरूढिकम्॥यथा॥सिंहाद
वापद्द्विपदंनृसिंहइत्यादौ किंचिद्यानपेक्ष्ययौगिकम्॥यथा॥क्षीराम्भोधेरित्यादौ अन्यथा॥नन्वयापत्तिः किंचवामनयनावामोरूरिति
भवति नतुवामवदनावामपाणिरिति सर्वंचेदंक्वचिदेकपदे अतउक्तंस्वभावेति तत्किंयत्व्यञ्जनापिपदमात्रवृत्तिरेवनेत्यतआह॥
व्यञ्जनार्थत्रयेपिच शक्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मकइत्यर्थः॥शक्यार्थस्यव्यञ्जकतायथा॥अवलोकयनिष्पन्दोविशिनीपत्रेबकोभाति निर्म
लमरकतभाजनोपरिस्थितोविमलशंखशुक्तिरिव अत्रनिष्पन्दशब्दस्यार्थेनक्रियाविरहेणवकगतमाश्वस्तत्वंव्यज्यते॥लक्ष्यार्थस्यय
था॥मुखंविकसितस्मितंवशितवक्रिमप्रेक्षितंसमुच्छलितविभ्रमागतिरपास्तसंस्थामतिः उरोमुकुलितस्तनंजघनमंसबंधोद्धुरंवते
न्दुवदनातनौतरुणिमोगदमोमोदते अत्रविकासः पुष्पधर्मोमुखेनुपपन्नइतिलक्षितेनप्रसृतत्वेनलोकोत्तररमणीयतात्मकातिशयो
व्यज्यते॥एवमग्रेपिव्यंग्यार्थस्ययथा॥अवलोकयइत्यादावेवव्यंग्येनाश्वस्तत्वेनदेशस्यसंकेतयोग्यत्वंव्यज्यते॥त्रिविधस्यापीति॥उत्त
ममध्यमाधमात्मकस्य तत्रवाच्यनिरूपितव्यंग्यप्रकर्षाधारत्वमुत्तमत्वम्॥यथा॥निःशेषच्युतचन्दनमित्यादौ वाच्यापेक्षयाव्यंग्यार्थे

अ॰ शे॰ एवझटितिचमत्कारविशेषमारोहति वाच्यनिरूपितव्यंग्यप्रकर्षानाधारत्वंमध्यमत्वम्॥ यथा॥ ग्रामतरुणंतरुण्यानववञ्जुलमंजरी
६ सनाथकरंपश्यन्त्याभवतिमुहुर्नितरांमलिनामुखच्छाया अत्रवञ्जुलकुञ्जेदत्तसंकेतातरुणीनगतेतिव्यज्यते तच्चगुणीभूतंतदपेक्षया
वाच्यस्यैवचमत्कारित्वात् चमत्कृतिहेतुव्यंग्यरहितत्वमधमत्वम्॥ यथा॥ वन्दामहेमहेशानचण्डकोदण्डखण्डनम् जानकीहृदयानं
दवन्दनंरघुनंदनम् अत्रव्यंग्यः कोप्यर्थस्तादृशोनास्ति अत्रसर्वत्रवक्तुरेवतात्पर्यनियामकम् तज्ज्ञानमेववोधोपयोगितदभावादधम
मित्युच्यते प्रपञ्चितंचेदंमयैववाक्यरत्ने ननुव्यंजनावृत्त्यंतरमित्यत्रकिंमानमिति॥ उच्यते॥ भद्रात्मनोदुरधिरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः
कृतशिलीमुखसंग्रहस्य यस्यानुपप्लुतगतेः परवारणस्यदानांवुसेकसुभगः सततंकरोभूत् अत्रप्रकरणेनभद्रात्मनइत्यादिपदानांराज्ञित
दन्वययोग्येचार्थेऽभिधानियन्त्रणेपिगजस्यतदन्वययोग्यस्यचार्थस्यव्यञ्जनयैवप्रतीतिः वस्तुतस्तुभद्यारभ्यचिरंसाधोनिः शंकमिहसंच
र रेवाकुंजेमृगेंद्रेणसदुष्टश्वाद्यघातितः अत्रभिक्षुकंप्रत्येवंवदंत्याः प्रतिवेशिनंप्रतितिनिः शंकरत्यभिधानेस्फुटंइति किंचरेवाकुंजस्यरतस्था
नत्वंलभ्यते सिंहवुद्ध्यापरेणनगन्तव्यम् सिंहस्तुवस्तुगत्यानास्त्येव तदेतद्व्यञ्जनांविनाप्रकारांतरेणलब्धुमित्याशंकेवनास्तीति॥ इत्य

लंकारशेखरेउपक्रमरत्नेइत्तिमरीचिः॥दोषःसर्वात्मनात्याज्योरसहानिकरोहिसः अन्योगुणोऽस्तुवामास्तुमहान्निर्दोषतागुणः॥दण्डिनात
दल्पमपिनोपेक्ष्यंकाव्येदुष्टंकथंचन स्याद्वपुस्सुन्दरमपिश्वित्रेणैकेनदुर्भगम् दोषत्वंचरसोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वम् रसकारणीभूताभाव
प्रतियोगियथार्थज्ञानविषयत्वमितियावत्॥अत्रप्रथमंपददोषानाह॥कष्टाप्रयुक्तसंदिग्धव्यर्थाश्लीलाप्रतीतकाः असाध्ववाचकौदोषाः
पदेष्टावेवभाषिताः॥कष्टंश्रुतिकटुयथा॥बर्हिनिर्ह्रादनार्हेस्मिन्कालेजीमूतमालिनि आलिङ्गितस्ततन्वङ्ग्याकार्तार्थ्यंलभतांचिरात् अत्रब
र्हिनिर्ह्रादकार्तार्थ्यादिशब्दाः॥अप्रयुक्तम्॥तथाम्नातमपिकविभिर्नादृतम्॥यथा॥यतोऽयंदारुणाचारोनहन्तिसुरनिम्नगाम् अतोमन्ये
दैवतोऽस्यपिशाचोराक्षसोऽथवा अत्रहंतीतिगमनेदैवतशब्दःपुंसिकविभिर्नप्रयुक्तः॥संदिग्धम्॥सन्देहजनकम्॥यथा॥अपिधानेनहेवत्स
किमर्थमिहवर्तसे आरादेवास्तिसप्रायोऽपतस्तेभयमुत्थितम्॥अत्रापिधानाराच्छब्दौ॥व्यर्थम्॥प्रकृतार्थानुपयुक्तम्॥यथा॥विभर्ति
पञ्चवदेहार्द्धेप्रियामिन्दुंहिमूर्द्धनि सर्वेदेवःखलुत्वांतुपुनातुमदनान्तकः अत्रचहिवैखलुतुशब्दाः अश्लीलमौज्ज्वल्याभाववत् तदपि
त्रिविधम् अमंगलव्रीडाजुगुप्साभेदात्॥क्रमेणोदाहरणम्॥विनाशान्मारुतेस्तस्यसुमरुत्साधानोपिसन् नासाग्रेणससुग्रीवोवायुंत्यज

सिकेवलम् अत्रविनाशसाधनवायुशब्दाः॥अप्रतीतम्॥ स्वशास्त्रमात्रप्रसिद्धम्॥ यथा॥ त्रुटौविश्रान्तिरित्येकेपीलावस्तीतिचापरे
त्वन्मध्यमाणिमातन्विनकेनापिविभाव्यते॥ अत्रत्रुटिपीलुशब्दौ॥असाधुअनुशासनविरुद्धम्॥यथा॥शातोदरिकथंकारंमानमेत
च्चिकीर्षसि मानिनीमानदलनोविजयत्येषचन्द्रमाः॥अत्रमानमेतद्विजयतीतिअवाचकम्॥प्रकृतार्थाशक्तम्॥यथा॥भूयोमन्त
द्विरदगमनांहारकेयूरयुक्तांपीनोत्तुङ्गस्तनभरनमन्मध्यभागाभिरामाम् स्मेरोदंचन्नवकिसलयस्पर्द्धिताम्राधरोष्ठींलक्ष्मीमक्षिस्फु
रितवदनामन्वहंसंस्मरामि अत्रलक्ष्मीपदमङ्गनायाःग्राम्यंत्ववाचकाश्लीलान्यतरान्तर्भावान्नपृथगिति॥इत्यलंकारशेखरेदोष
रत्नेपददोषमरीचिः॥अथेदानींसाधारणान्वाक्यदोषानाह न्यूनंविसंधिर्व्याकीर्णसमाप्तपुनरात्तकम् भग्नक्रमयतिछन्दोवाक्य
गर्भमरीतिमत् अविमृष्टविधेयांशंसमुदायार्थवर्जितम् विरुद्धमतिकृद्वाक्येदोषाद्वादशकीर्तिताः तत्रन्यूनमन्वयबोधप्रयोज
कपदशून्यम्॥यथा॥तथाभूतांदृष्ट्वानृपसदसिपांचालतनयांवनेव्याधैस्सार्द्धंसुचिरमुषितंवल्कलधरैः विराटस्यावासेस्थितम
नुचितारंभनिभृतंगुरुःखेदंखिन्नेभजतिम॑यिनाद्यापिकुरुषु अत्रस्थितमित्यनंतरमस्माभिरिति खिन्नइत्यस्मात्पूर्वमस्यमिति

यदातुमर्हति॥विसंधिः सन्धिविरहोविरुद्धसंधिश्च॥आद्योपिद्विविधः॥ऐच्छिकः प्रगृह्यादिनिबन्धनश्चऐच्छिकस्सकृदपिदोषः मेघानि
लेनअमुनाएतस्मिन्नद्रिकाननेपादपाउत्तमाअद्यइदानीमेवपातिताः॥चरमश्चतुर्विधः॥अश्लीलंकष्टउत्वप्राप्तविसर्गोलुप्तविसर्गश्च॥क्र
मेणोदाहरणानि॥वबुरिन्दीवरश्रेणिबान्धवायत्रवायवः मज्जर्युद्गमगभीसोतर्वोल्पुर्वीविधूयते धीरोविनीतोनिपुणोवराकारोनृपोत्रसः
यस्यभृत्याबलोत्सिक्ताभक्ताबुद्धिप्रभाविताः व्याकीर्णव्यवहितान्वयम्॥यथा॥मसृणचरणपातंगम्यतांभूःसदर्भाविरचयसिचयांतंमू
र्ध्निघर्मःकठोरः तदितिजनकपुत्रीलोचनैरश्रुपूर्णैः पथिपथिकवधूभिर्वीक्षिताशिक्षिताच॥अत्रतद्गम्यताम्॥तद्विरचयेत्यन्वये तदिति
व्यवहितम्॥समाप्तपुनरात्तकम्॥समाप्तेप्रधानवाक्यार्थबोधेजातेपुनरुपात्तम्॥यथा॥निर्मार्ल्यंनयनश्रियःकुवलयं(?)त्पादोचिरादिति॥यथाच॥
क्रेङ्कारःस्मरकार्मुकस्यसुरतक्रीडापिकीनांरवोभङ्कारोरतिमञ्जरीमधुलिहांलीलाचकोरध्वनिः तन्व्याकञ्चुलिकापसारणभुजाक्षेपस्खल
त्कङ्कणक्काणःप्रेमतनोतुवोनववयोलास्यायवेणुस्वनः अत्रवेणुस्वनइति॥भग्नक्रमंयत्रार्थः शब्दोवाक्रमेणनास्ति॥उभयंयथा॥तुरङ्ग
मथमातङ्गःप्रयच्छास्मैमदालसम् कान्तिप्रतापौभवतःसूर्याचन्द्रमसोःसमौ॥भग्नयतिर्यथा॥ रामेतथान्तवसतीकुशतल्पशायिन्यद्या

अ॰ शे॰ पित्यादौ अत्रावश्यकोपदशेषयतिर्नास्ति॥ भग्नछंदोयथा॥ ततः परमोमित्युक्त्वाप्रतस्थेमुनिमण्डलम् भगवानपिसंप्राप्तः प्रथमोद्दिष्टमाश्र
८ मम् अत्रचतुर्थेगौरवेपञ्चमंलघुकर्तुमर्हति यत्राःपर्य्यवसितवाक्यमध्येतदनपेक्षवाक्यान्तरमनुप्रविशतितद्वाक्यगर्भम्॥ यथा॥ योग्यो
यस्तेपुत्रः सोयंदशवदनलक्ष्मणेनमया रक्षैनंयदिशक्तिर्मृत्युवशंनीयतेविवशः॥ अत्रतृतीयपादगर्भता॥ अरीतिमत्॥ यांरीतिमुपक्रम्य
प्रवृत्तंतद्भङ्गवत्॥ यथा॥ गाहन्तांमहिषानिपानसलिलंश्रृङ्गैर्मुहुस्ताडितंछायाबद्धकदम्बकंमृगकुलंरोमन्थमभ्यस्यतु विस्रब्धैः क्रियतां
वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वलेविश्राममंलभतामिदंचशिथिलज्याबद्धमस्मद्धनुः अत्रतृतीयपादेनमिहितकर्त्रादरान्तद्भङ्गः॥ अवि
मृष्टविधेयांशम्॥ प्राधान्यानिर्दिष्टविधेयकम्॥ यथा॥ वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मतादिगम्बरत्वेननिवेदितंवसु वरेषुयद्बालमृगाक्षिमृ
ग्यतेतदस्तिकिंव्यस्तमपित्रिलोचने अत्रजन्मोद्दिश्यालक्ष्यकम्विधेयम् तच्चसमासप्रविष्टतयानप्राधान्येननिर्दिष्टम्॥ समुदायार्थवर्जि
तंयथा॥ जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यांद्वारिस्थितोगायतिमंगलानि तंब्राह्मणीपृच्छतिपुत्रकामाराजन्नुमायांलशुनस्यकोर्घः अथविरुद्ध
मतिकृत्कुवेरस्येवभगवान्भवानीरमणोहरः अकार्यमित्रमेकोसौवासुदेवः किरीटिनः अत्रभवानीरमणाकार्य्यमित्रशब्दौविरुद्धांमतिं

कुरुतः अत्रासमर्थसमासोदोषान्तरं गोवर्धनः॥ यथा॥ प्राक्प्रत्यक्पृथिवीभृतोः परिषदि प्रख्यातसंख्यावतामह्नायाद्भुततर्ककर्कशतया वि
च्छिद्य विद्यामदम् येके प्युत्कलभूपतेतव सभासंभाविताः पण्डिताः पत्रं श्रीजयदेवपंडितकविस्तन्मूर्द्धि विन्यस्यति॥ इत्यलंकारशेखरेवा
ग्दोषमरीचिः अथार्थदोषानाह॥ अष्टार्थदोषा विरसग्राम्यव्याहतखिन्नताः हीनाधिकासदृक्साम्यं देशादीनां विरोधि च अत्र विरसं प्रस्तुत
रसविरुद्धम्॥ यथा॥ किं रोदिषि हारावैः सुतमरणमुचं जहीहि किं म्रियसे सफलय यौवनमधुना सममनुरक्तेन सुतनु मया अत्र करुण
शृङ्गारयोर्महान्विरोधः ग्राम्यमविदग्धोक्तिनिष्पन्नम्॥ यथा॥ स्वपिम्यद्यानवद्याङ्गि संप्रस्याप्तस्तवान्तिके मनागूरुद्वयं वा लेकुञ्चितं समु
दञ्चय॥ व्याहतं॥ उपात्तविरुद्धम्॥ यथा॥ विद्रावती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः साचीकृता चारुतरेण तस्यौ मुखे
न पर्यस्तविलोचनेन अत्र शैलदुहितृत्वभावप्रकाशनत्वे विरुद्धे एकेन प्रस्तरप्रकृतित्वस्यापरेण विदग्धत्वलाभात्॥ खिन्नमपुष्टम्
त्वत्प्रयाणसमुद्भूतधूलीलुम्पति भास्करम् कृपाणं पाणिना धत्से भूरेनत्वत्समो भुवि अत्र धूल्युत्थापनकृपाणधारणयोः शूरसाधारण्या
त्॥ शौर्यस्यापुष्टिः॥ हीनोपमं यथा॥ क्वचिदग्रे प्रसरता क्वचिदापद्य निघ्नता शुनेव सारंगकुलं त्वया भिन्नं द्विषां बलम्॥ अधिकोपमं यथा॥

अ०शे० वसिष्ठवद्यं दासोहनूमानिवमूषिका सरस्वानिवकूपोयंमुनीयंश्रीरिवस्वयम् अत्रयद्यप्युपमेयानांप्रकर्षएव तथाप्यात्यन्तिकरसहा
२ नैःसोपिनप्रतीयते॥असदृशोपमंयथा॥निर्ययौरुद्रनयनात्सस्फुलिङ्गोमहानलः वर्षन्तीशीकरासारंगंगाहिमगिरेरिव अत्रस्फुट
मसादृश्यम्॥देशादिविरोधियथा॥तत्रदेशकालवयोवस्थादिविरोधः प्रतीयते॥यथा॥प्रवेशेचैत्रस्यस्फुटकुटजराजिस्मितादिशिप्र
षण्डेमार्त्तण्डेहिमकरसमानोष्ममहसि जलक्रीडायातंमरुसरसिबालद्विपकुलंमदेनान्धंविध्वंस्त्यः समपारपातैःप्रशमिनः अत्रप्रवे
शेचैत्रस्यस्फुटकुटजेतिकालस्य मरुसरसीतिदेशस्यमदेनान्धमितिवयसः प्रशमिनइत्यवस्थायाः इदंचतत्तच्छास्त्रतत्तत्प्रमाणतत्त
ल्लोकादिभेदादनन्तम्॥तत्रतु॥लोकस्यकवेश्चप्रसिद्ध्योर्विरोधः तत्रकविप्रसिद्धिरेवबलीयसीति॥यथा॥सुस्मितवसनालंकारायां
कदाचनकौमुदीमहसिसुदृशिस्वैरंयान्त्यांगतोऽस्तमभूद्विधुः तदनुभवतःकीर्तिःकेनाप्यगीयतयेनसाप्रियगृहमगान्मुक्ताशंकाक्व
नासिशुभप्रदः अत्रकीर्त्तेर्ज्योत्स्नावत्प्रकाशतालोकविरुद्धापिकविसमयसिद्धेत्यदोषः ननुकथममीषांदोषता आकांक्षादिज्ञानास
त्वेशाब्दज्ञानाविलम्बादितिचेन्न वाक्यान्तरापेक्ष्याकांक्षासामग्रीवैलक्षण्यात् अन्यथाप्रतीतिवैलक्षण्यानुपपत्तेः तथाचान्वयवो

धानुकूलार्थस्यासत्त्वेपि रसोत्पत्त्यनुकूलार्थस्यादिविरहो दोष इति ध्येयम् संप्रदायानुरोधेन व्याख्येयं मम वस्तुतः तादृक्काव्यं प्रकुर्वी
त यत्नोऽद्वेगो न धीमताम्॥ इत्यलंकारशेखरे वाक्यार्थदोषमरीचिः श्लाघ्या गुणा इत्युक्तं युक्तं चैतत्॥ यदाह॥ अलंकृतमपि श्राव्यं न काव्यं
गुणवर्जितम् गुणयोगस्ततो मुख्यो गुणालङ्कारयोगयोः॥ उक्तं च श्रीपादेन॥ शब्दार्थौ काव्यस्य शरीरम् आत्मा रसो गुणाः शौर्यादिवत् दो
षाः काणत्वादिवत् अलङ्काराः कुण्डलादिवत्॥ तान्विभजते॥ गुणः सामान्यतो द्वेधा शब्देष्वर्थेषु च स्थितः दोषाणामप्यदोषत्वं प्राहु
र्वैशेषिकान्गुणान् तत्र संक्षिप्तत्वमुदात्तत्वं प्रसादोक्तिसमाधयः अत्रैवान्यसमावेशात्यं च शब्दगुणास्मृताः॥ स्वल्पाक्षरेण भूयोर्थ
कथनं संक्षेपः॥ यथा॥ ते हिमाचलमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः श्लाघ्यविशेषण
वत्त्वमुदात्तत्वम्॥ यथा॥ श्रुत्वायं सहसागतं निजपुरात्त्रासेन निर्गच्छतां शत्रूणामवरोधनैर्जलभरप्रस्यन्दलिम्पत्पुटाः शुभ्रेस
यनिपल्लविन्युपवने वाप्यां नवांभोरुहक्रीडाद्रौ नवशाद्वलेविचलितग्रीवैर्विमुक्ता दृशः अत्र शुभ्रे पल्लविनीत्यादिविशेषणानां श्ला
घ्यता झटित्यर्थप्रत्यायकत्वं प्रसादत्वम्॥ यथा॥ स विश्वजितमारेभे यज्ञं सर्वस्वदक्षिणम् आदानं हि विसर्गाय सतां वारिमुचामिव

अ॰शे॰ कौशलार्थविशेषलाभउक्तिः॥यथा॥कुशलंतस्याजीवतिकुशलंपृच्छामिजीवतीत्युक्तम् पुनरपितदेवकथयसिमृतांनकथया
१० मिपाश्वसिति अत्रकुशलमकुशलंवेत्युत्तरेकर्तव्येजीवतीत्युक्तिविशेषाज्जीवितमात्रंलभ्यते॥अन्यधर्माणामन्यत्रारोपणंस
माधिः॥यथा॥नीलाब्जानांनयनयुगलद्राघिमादत्तपत्रःकुंभावेभौकुचपरिकरःपूर्वपक्षीचकार भ्रूविभ्रांतिर्मदनधनुषोविभ्र
मामन्वघादीत् वक्त्रज्योत्स्नासितकररुचंदूषयामासतस्याः अत्रपत्रदानादिपदानांचेतनधर्माणामारोपणमिति॥इतिशब्दगुण
मरीचिः ॥ अथार्थगुणानाह॥भाविकत्वंसुशब्दत्वंपर्यायोक्तिःसुधर्मिता चत्वारोर्थगुणाः प्रोक्ताःपरेत्वत्रैवसंगताः संगताअं
तर्भूताः॥तदाहुः॥अलंकाराश्रिताःकेचिद्दोषान्तर्गताःपरे चतुर्ष्वन्तर्गताःकेचिदतश्चत्वारएवते॥तत्रभाविकत्वमभिप्राय
पूर्वकाभिधानम् स्वपरीत्यमितियावत्॥यथा॥दृष्टिंहेप्रतिवेशिनिक्षणमिहाप्यस्मद्गृहेदास्यसिप्रायेणास्यशिशोःपितानवि
रसाःकौपीरपःपास्यति एकाकिन्यपियामितद्वरमितःस्रोतस्तमालाकुलंनीरंध्रास्तनुमालिखन्तुजरठच्छेदानलग्रंथयः अत्रो
पपतिंप्रतिसंकेताभिप्रायेणैवमभिधानम्॥दारुणेर्थेःदारुणपदतासुशब्दता॥यथा॥देववृतेवांछतिदीर्घनिद्रांद्रोणेचकर्णे

यपशेषविशेषे लक्ष्मीसहायस्तत्वाच्यत्वस्य वात्सल्यवान्द्रोणिरयं सहायः अत्र॥ मुमूर्षति मृते चेत्यर्थे इदं क्वचदत्ताक्रमेण पदं स्तुतत्वक्र
माभिधानम्॥ पर्यायोक्ति यथा॥ प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभस्तदनुविरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः उदय
तिलतो ध्वांतध्वंसक्षमः क्षणदामुखे सरसविसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः पत्रविशेषणद्वाराविशेष्यलाभः सासुधर्मिता॥
यथा॥ अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनामुदयगिरिवनालीवालमन्दारपुष्पम् विरहविधुरचक्रद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्कुपि
तकपिकपोलक्रोडताम्रस्तमांसि अत्रपद्मिनीप्रकाशादीनां सूर्य्यनियतत्वात्तल्लाभः॥ इत्यर्थगुणमरीचिः॥ ८॥ इदानीं वैशेषि
कान् गुणानाह॥ पदवाक्यतदर्थेषु ये दोषाः पूर्वमीरिताः तेषां क्वचिद्दोषत्वं यत्त द्वैशेषिको गुणः उक्तानामेव दोषाणां विषयाव
स्थादिभेदाद्यददोषत्वं तदेव वैशेषिकगुणत्वमित्यर्थः॥ केचित्तु॥ अतेषामेव दोषाणां स्थाने ष्वेतेष्वदोषतापरं नत्वस्ति गुणतापार्थ
क्यमनयोर्यतः अन्येतु क्वचिद्दोषतामात्रं क्वचिद्गुणतापि तत्र सहृदयानामेव प्रतीतिः साक्षिणी॥ तदाहुः॥ अलङ्कारे गुणे दोषे रसे
चकाव्यसम्पदाम् प्रतीतिरेव विदुषां प्रमाणमवसीयते॥ श्रीपादस्तु॥ रसोत्पत्तिप्रतिबन्धकतयैवैतेषां दोषता यत्र केनापि निमि

अ०वी० तेननरसप्रतिबन्धस्तत्रादोषत्वमुचितमेवेत्याह तत्रपदेषुयथासम्भवमाह अनुप्रासेषुनोकष्टम्॥यथा॥महाराष्ट्रेतुनोष्ट्रिणः इत्यादौ श्ले
११ षादीनाप्रयुक्तता येनध्वस्तमनोभवेनबलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतोयोगङ्गांचदधेऽन्धकक्षयकरोयोबर्हिपत्रप्रियः यस्याहुः शशिमच्छि
रोहरइतिस्तुत्यंचनामामराः सोऽव्यादिष्ट भुजङ्ग-हारवलयस्त्वांसर्वदोमाधवः अत्रक्षयशब्दोगृहे मिथस्तुतोनसन्दिग्धम्॥यथा॥एषु
कार्तस्वरपात्रभू षितनिःशेषपरिजनंदेव विलसत्करेणुगहनंसंप्रतिसममावयोस्सदनम् नत्वर्थयमकादिषुयथा दधत्युरोजद्वयमुर्व
शीतलंभुवोगतेवस्त्वयमुर्वशीतलम् वभौमुखेनाप्रतिमेनकाचनश्रियाधिकायांप्रतिमेनकाचन॥अत्रचमत्कारः नाश्लीलंभगवत्यादिषु
॥तदाहुः॥भगिनीभगवत्यादौशिवलिङ्ग-गुहादिषु अभिप्रेतकुमार्यादौत्वश्लीलंनैवदुष्यति अश्लीलत्रयमत्रोक्तमितिध्येयम्॥दण्डीतु॥नि
ष्ठ्यूतौ द्गीर्णवान्त्यादिगौणवृत्तिव्यपाश्रयम् अतिसुन्दरमन्यत्रग्राम्यकक्षांविगाहते॥तद्विदेनाप्रतीतकम् यथा सर्वकार्यशरीरेषुमुक्त्वा
गस्कन्धपंचकम् सौगतानामिवात्मान्योनास्तिमन्त्रोमहीभृताम् सहायाः साधनोपायादेशकालौवलाबलौ विपत्तेश्चप्रतीकारः पञ्चा
ङ्गमिमन्त्रउच्यते रूपंसंज्ञाच संस्कारोवेदनानुभवस्तथा इतिबौद्धाः शरीरेषुमन्यन्तेस्कन्धपंचकम्॥इतिभार्गवसर्वस्वे॥नासाध्वनुकृतौ

हुंहुंहुंननममेतियुवत्याजल्पितंजयतिमानधनायाः इत्यादौ नापिलक्षणादाववाचकम् ॥ ❀ ॥ ❀ ॥ लक्षणादेरशक्येएववृत्तित्वादितिहृदयम् ॥ इदानींवाक्येषुयथासम्भवमाह ॥ प्रतीत्यबाधान्नन्यूनम् ॥ यथा ॥ तस्यसंवृतमन्त्रस्यगूढाकारेङ्गितस्यच फलानुमेयाःप्रारंभाः संस्काराः प्राक्तनाइव यत्रान्यल्क्रियापदंनास्तितत्रास्तिर्भवतिर्वाप्रथमपुरुषेप्रयुज्यते इतिन्यायेनयत्रतद्वयेननापत्तिस्तत्रतद्दूषणमित्यर्थः एवंप्रकरणादिनापदान्तरस्यलाभेद्रष्टव्यम् ॥ अतउक्तम् ॥ प्रतीत्यबाधोदिति पादभेदेविसंधिर्न ॥ यथा ॥ यद्यपिनदृतिसरोषंमृगपतिपुरतोपिमत्तगोमायुः तदपिनकुप्यतिसिंहोअसदृशपुरुषेषुकः कोपः इन्द्रस्याशुचिसूकरस्यचसुखेदुःखेननास्त्यन्तरंस्वेच्छाकल्पतयालयोः खलुसुधाविष्ठाचकाम्याशनम् रंभाचाशुचिशूकरीचपरमप्रेमास्पदंमृत्युतः संत्रासोअसमः स्वकर्मगतिभिश्वान्योन्यभावः समः ॥ इतिशान्तोदाहरणम् ॥ इहयद्यपिपदलिखितसंधिविरहोनदोषइतितथाप्यनुशासनविरुद्धत्वाद्विसदृशपुरुषेष्वितिपठनीयम् नव्याकीर्णन्तुसापेक्षे अथप्रजानामधिपः प्रभातेजायाप्रतिग्राहितगन्धमाल्याम् वनायपीतप्रतिबद्धवत्सांयशोधनोधेनुमृषेर्मुमोच ॥ इत्यादौ ॥ नान्यवाक्येसमाप्तासमाप्तपुनरात्तकंवाक्यभेदेनदोषः तंश्रौः प्रतिजग्राहकालिंगोगजसाधनः पक्षच्छेदोद्यतं

शङ्कुशिलावर्षीव पर्वतः॥ यथावा॥ नकिलानुययुस्तस्यराजानोरक्षितुर्यशः व्यावृत्तायत्परस्वेभ्यः श्रुतौतस्करतास्थिता समस्तेयतिभङ्गेन यथा कल्याणानांत्वमसिमहसांभाजनंविश्वमूर्तेधुर्यांलक्ष्मीमलमपिभृशंधेहिदेवप्रसीद यद्यत्पापंप्रतिजहिजगन्नाथनम्रस्यतन्मेभद्रंभद्रंवितरभगवन्भूयसेमङ्गलाय विरुद्धंनतथावाक्येविरुद्धांधियमुत्पादयत्विस्यभिप्रायेणप्रयोगेतन्नदोषइत्यर्थः वालादीनार्थवर्जितम् आदिपदेनवीरवातुलादिपरिग्रहः क्वाकार्यमित्यादौवाक्यार्थेयथासम्भवमाह विरसंनाप्रधानके॥ यथा॥ क्षिप्तोहस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोप्याददानोंशुकान्तंगृह्णन्केशेष्वपास्तः चरणनिपतितोनेक्षितस्संभ्रमेण आलिङ्गन्योवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिस्साश्रुनेत्रोत्पलाभिः कामीवार्द्रापराधः सदहतुदुरितंशांभवोवः शराग्निः व्यर्थनकर्मणिग्राम्ये व्यर्थैःपदैः पिशुनयेच्चरहस्यवस्त्विति भारतोक्तेः॥ सर्वत्रहेतुमाह॥ रसहानेरयोगतः॥ अथसर्वसाधारणमदोषत्वमाह॥ तत्रतत्राभिधातव्येतथानुकरणादिषु उन्मत्ताद्यभिधानेषु कोपिदोषोनविद्यते॥ श्रीपादस्तु॥ तदर्थातिशयेशेषेदैन्येकोपेवधारणे विषादेविस्मयेहर्षेपुनरुक्तंनदुष्यति॥ इतिवैशेषिकंगुणमरीचिः॥ ९॥ अलंकारास्तुशोभायैइत्युक्तंतच्चसाधु गुणवत्यपिनिर्दोषेऽलंकारैः काव्यराजनि जायतेन्येवसुषमारत्नालङ्करणैरिव॥ आहुश्च॥ निर्दोषंगुणवत्काव्यमित्यादितत्रचमत्कारविशेषकारित्वमिति

सामान्यलक्षणम् शब्दार्थनिष्ठत्वेनविशेषितंविशेषलक्षणद्वयम् परम्परयारसोपकारित्वंतदित्यन्ये तत्रप्रथमंशब्दालंकारान्विभजते चि
त्रव क्रोक्त्यनुप्रासगूढश्लेषप्रहेलिकाः प्रश्नोत्तरंचयमकमष्टालंकृतयोध्वनौ तत्रकौतुकविशेषकारिचित्रम् तच्चखड्गचक्रपद्मादिभे
दादनन्तम्॥ यदाह॥ सर्वतोभद्रधेन्वादिगोमुत्रीमुरजादिच गतप्रत्यागताद्याहुश्चित्रकाव्यंमुनीश्वराः तच्चमाघादौसुव्यक्तत्वान्नेहोदाह्रियतेअ
न्याभिप्रायेणोक्तंवाक्यमन्येनान्यार्थकत यायद्योज्यतेसावक्रोक्तिः एतदेववाकोवाक्यमुच्यते॥ यथा॥ कोयंद्वारिहरिः प्रयाह्युपवनंशाखामृगे
णात्रकिंकृष्णोहंदयितेबिभेमिसुतरांकृष्णादहंवानरात् मुग्धेहंमधुसूदनोव्रजलतांतामेवपुष्पान्वितामित्थंनिर्वचनीकृतोदयितयामुग्धोहरिः
पातुवः॥ वर्णसाम्यमनुप्रासः॥ सचद्विविधोलाटानुप्रासश्छेकानुप्रासश्च तत्रासकृदावृत्तवर्णोलाटानुप्रासः॥ यथा॥ अनङ्ग-मङ्ग-लगृहापाङ्ग-भ
ङ्गि-तरङ्गि-तैः आलिङ्गि-तस्सतन्वङ्ग्याकृतार्थयतुमानसम् अनेकस्यव्यंजनस्यसकृत्साम्यंछेकानुप्रासः नितम्वगुर्वीगुरुणाप्रयुक्तावधूर्वि
धातृप्रतिमेनतेन चकारसामत्तचकोरनेत्रालज्जावतीलाजविमोक्षमग्नौ पदमेकंहृदाकृत्वातदनुप्रासकाम्यया आदिक्षान्तलिपौका
दिक्षान्तशब्दंविचिन्तयेदितिरहस्यम्॥ गूढंक्रियागुप्तादिः यथा॥ पुंस्कोकिलकुलस्यैतैर्नितान्तमधुरारवैः सहकारद्रुमारम्यावसन्तेकामपि

अ॰शे॰ श्रियम् ॥ दुर्वचनान्यप्याह ॥ क्रियाकारकसम्बन्धगुप्तान्यामन्त्रितस्य च गुप्तं तथा समासस्य लिङ्गस्य वचनस्य च एकोच्चारणापह्नुतभेदत्वं श्ले

१३ षत्वम् येन ध्वस्तमनोभवेत्यादौ ॥ अयं चाष्टधा यदाह ॥ विभक्तिपदवर्णानां लिंगस्य वचनस्य च भाषाप्रकृत्योर्भेदेन श्लेषास्युः प्रत्ययस्य च

प्रहेलिका सकृत्प्रश्नः सा च च्युताक्षरा दत्ताक्षरादिः यथा ॥ विदग्धः सरलो रागी नितम्बोपरिसंस्थितः तन्वङ्ग्यालिंगितः कण्ठे कलं कूजति कोविटः अत्र विट इत्यत्र विकारस्थाने पकारादाने द्वितीयोर्थो भवति ॥ सा च षोढा तदाह ॥ च्युताक्षरा । दत्ताक्षरा भयमुष्टिर्विद्रुमत्यर्थवत्यपि प्रश्नोत्तरमपि द्विविधम् वहिरन्तरश्च तत्र वहिः प्रश्नोत्तरम् ॥ यथा ॥ प्रायः कार्ये नियुज्यन्ते जनास्तत्र कीदृशाः नाधेत्ययं भवेच्छब्दो नौवा नीवदकीदृशाः ॥ सावधानाः अन्तः प्रश्नोत्तरं यथा ॥ कोहमस्मि गृहा वक्ति प्रश्नमुष्मिन्किमुत्तरम् कथमुक्तं न जानासि कदर्थयसि यत्सखे अतुल्यार्थत्वे सत्यानुपूर्वीविशेषविशिष्टनियतव्यञ्जनसमुदायाभ्यासो यमकम् ॥ यथा ॥ नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपराग तपंकजम् मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत्स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः तच्चेदं संक्षेपेण सप्ताशीतिप्रकारमिति चान्यत्र विस्तरः ॥ एतच्चित्र मिति गीयते बुधैः इत्यलंकारशेखरे शब्दालङ्कारमरीचिः ॥१०॥ अथार्थालङ्कारान्विभजते ॥ उपमारूपकोत्प्रेक्षासमासोक्तिरपह्नुतिः समाहितं स्व

भावकविशेषः सारदीपकौ सहोक्तिरन्यदेशत्वं विशेषोक्तिविभावने एवंस्युरर्थालङ्काराश्चतुर्दशनचापरे॥तत्रभेदेसतिसाधर्म्यमुपमा॥अधि
कगुणवत्तयासंभाव्यमानमुपमानम् निकृष्टगुणवत्तयासम्भाव्यमानमुपमेयम्॥तांविभजते॥वाक्यार्थातिशयश्लेषनिन्दाभूतविपर्ययाः सं
शयोनियमः स्वैषविक्रियेत्युपमादश तत्रवाक्यार्थेनैववाक्यार्थोयत्रोपमीयतेसावाक्यार्थोपमा साचद्वीप्रत्येकसादृश्यानपेक्षा॥तत्सापे
क्षाच॥आद्यायथा॥कामिनीनयनकज्जलपङ्कादुत्थितोमदनमत्तवराहः कामिमानसवनान्तरचारी कन्दमुत्खनतिमानलतायाः॥अन्या
यथा॥त्वदाननमधीराक्षमाविर्दशनदीधिति भ्रमद्भृङ्गमिवालक्ष्यकेशरंभातिपङ्कजम् यत्रातिशयधर्मोपन्यासस्सातिशयोपमा॥यथा॥क
ल्पद्रुमोनजानातिनददातिबृहस्पतिः अयंचजगतीजानिर्जानातिचददातिच पदश्लेषनिबन्धनसाम्यंश्लेषोपमा॥यथा॥तमालपत्राभ
रणाराजतेविलसद्भुवाः बालेवोद्यानमालेयंसालकाननशोभिनी यत्रोपमानस्यनिन्दयाप्रतिक्षेपस्सानिन्दोपमा॥यथा॥नागेन्द्रहस्तास्त्वचि
कर्कशत्वादेकान्तशैत्यात्कदलीविशेषाः लब्ध्वापिलोकेपरिणाहिरूपंजातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः यत्रार्थसत्त्वज्ञानेनसंसर्गमारोप्यसाम्यप्रस
ञ्जनंसाभूतोपमा॥यथा॥उभौयदिव्योम्निपृथक्प्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् तदोपमीयेततमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्यवक्षः य

अ॰कौ॰ ओपमानस्यैवोपमेयतासाविपर्ययोपमा ॥ यथा ॥ अथसुललितयोषिद्भ्रूलताचारुशार्ङ्गः रतिवलयपदाङ्कं चापमासज्यकण्ठे सहचरमधुहस्तन्य
१४ स्तचूताङ्कुरास्त्रः शतमखमुपतस्थेप्रांजलिः पुष्पधन्वा ॥ इत्यादि ॥ यत्रोपमानोपमेययोः संशयकोटितासासंशयोपमा ॥ यथा ॥ किमिदुः
किंपद्मः किमुमुकुरविंबंकिमुमुखंकिमब्जेकिंमीनौकिमुमदनवाणौकिमुदृशौ खगौवागुच्छौवाकनककलशौवाकिमुकुचौतडिद्वातावा
कनकलतिकावाकिमबला यत्रतयोर्मात्रत्यासाम्यलाभस्तानियमोपमा यथा ॥ कस्तेपुरन्दरादन्यः प्रविमल्लोभविष्यति ऋतेसहस्रकि
रणात्कस्प्रतापसमोहिकः यत्रोपमानान्तरविरहतात्पर्येणस्वसाम्यंसास्वोपमा ॥ यथा ॥ आघूर्णितंपक्ष्मलमक्षियुग्मंप्रान्तद्युतिर्व्वैत्यजितामृतांशु
अस्याइवास्याम्बलदिन्द्रनीलगोलामलश्यामलतारतारम् अभेदानुमानवद्दिहभेदोदृष्टव्यः यत्रोपमेयमुपमानविकारतयोच्यतेसाविक्रियोप
मा यथा ॥ हरिणादथतन्नयनादथपद्मात्पद्मपत्राच्च आहृत्यकान्तिसारंविधिरसृजत्सुभ्रुवोदृष्टिम् ॥ श्रीपादस्तु ॥ समभिव्याहारोपमाप्यस्ति
सायथा प्रकृत्यैवमनोहारिवदनंहरिणीदृशः चन्द्रेल्हादकताकस्मात्पद्मकेनपरिस्कृतः ॥ अत्रसर्वत्र ॥ न्यूनाधिकत्वशंकाचेद्विभागेषुतदि
ष्यताम् किंचिद्विशेषमादायभेदोभेदश्चकश्चन काचित्समस्तान्वयिनीक्रियामात्रान्वयापरा विशेषणान्वयाकाचिदुपमाकापितत्परा ॥ अ

भवन्मूलतासम्पमाभिर्यां पद्मदेवाभिधीयते अहोकाव्यस्यमाहात्म्यंसमतेवप्रतीयते॥तदाहराजशेखरः॥समानमधिकन्यूनंसजातीयंविरोधिच सकुल्यं
सौदर्यंकल्पमित्याद्याः साम्यवाचकाः अलंकारशिरोरत्नंसर्वस्वंकाव्यसंपदाम् उपमाकविवंशस्यमातेवेतिमतिर्मम॥इत्यलंकारशेखरे अर्थालंकारेउपमाम
म्
रीचिः॥अतिसाम्यादपह्नुतभेदयोरुपमानोपमेययोरभेदप्रत्ययोरूपकर॥यदाह तद्रूपकमभेदोयउपमानोपमेययोरिति॥दण्डीच॥उपमैवतिरोभूतभे
दारूपकमिष्यतइति॥तद्विभजते॥ विरूढंचसमस्तंचव्यस्तंरूपकम् श्लिष्टंचरूपकंतस्मात्तेसेपात्पंचधास्मृतं तत्रयत्रोपमानविरूढोर्थस्तद्विरूढम् यथा
न
दिवानपरिभूयतिमनागपि क्षीयतेनवाचरमवारिधेः पयसिलुप्तिमाविन्दति नवत्रिदशसुभ्रुवांवदनकान्तिभिर्जीयते यशस्तुहिनदीधि
तिर्जीयतिकोपिभूमीपतेः॥समस्तंयथा॥तस्यावाहुलतापाणिपद्मंचरणपल्लवम् मुखेन्दुरसिभ्रमरौसर्वस्वंपुष्पधन्वनः॥व्यस्तंयथा॥
भुजौमृणालेवदनंसुधांशुः कुन्दानिदन्ताश्चरणौसरोजे स्मितंप्रसूनानिकरौप्रवालेपयोधरौभूमिधरौमृगाक्ष्याः॥रूपकरूपकंयथा॥मुखप
ङ्कजरङ्गेस्मिन्भ्रूलतानर्तकीतव नरीनर्तिलसत्स्वर्णकेतकीदललोचने॥श्लिष्टरूपकंयथा॥ राजहंसोपभोगार्हंभ्रमरप्रार्थ्यसौरभम् पुरा
विसुषमांकांचिन्मुखपंकेरुहंतव इदंचसमस्तासमस्ताद्विभेदादनन्तम् लक्षणाप्यत्रैवान्तर्भवति उपमानोपमेययोरभेदप्रतिपत्तेः रत्नापि

अ॰शे॰ सत्वात्॥तदुक्तम्॥रूपकंलक्षणादिकमिति॥साचद्विधा॥समस्तासमस्तभेदात्॥तत्राद्या यथा॥ उदयतिकनकाचलयोरुपरिचलत्सङ्गजन्म
४५ न्दुः तदुपरिधमान्धकारः कस्यकृतेधातुरीदृशीसृष्टिः॥अन्त्यायथा॥तामरसेसालसताजलमुचिकश्चिद्विपर्यासः निस्यन्दतालतायांकथयति
कस्यापिपुण्यानि॥ इत्यलंकारशेखरेरूपकमरीचिः॥ अन्यनिमित्तकेवस्तुन्यन्यनिमित्तकत्वारोपणमुत्प्रेक्षायथा॥गमनमलसयातैः कुम्भ
वक्षीकुचाभ्यामविकलकरशोभामूरुकाण्डद्वयेन यदियमहरदेषांहेतुनानेननूनंनिजवपुषिकरीन्द्राः पांसुपूरंक्षिपंति॥ इयंच॥सर्वालं
कारसर्वस्वंकविकीर्तिविवर्द्धिनी उत्प्रेक्षाहरतिस्वान्तमचिरोढास्मितादिव शंकेमन्येध्रुवंप्रायोनूनंजानामितर्कये इवेत्यादिभिरुत्प्रेक्षाव्य
ज्यतेकाव्यवर्त्मनि अन्यदभिप्रेत्यान्याभिधानं॥समासोक्तिः॥सैवचान्यापदेशः उच्यते॥यथा॥त्वंपीयूषदिवोपिभूषणमसिद्राक्षेपरिक्षेतकोमा
धुर्यसवविश्वतोपिविदितामाध्वीकसाध्वीकया एतत्किन्तुतवाप्यरुंतुदमिवब्रूमोनचेत्कुप्यसेयः कान्ताधरपल्लवेमधुरिमानान्यत्रकुत्रापिसः
किंचिदपह्नुत्यपरस्यार्थप्रदर्शनेसापह्नुतिः॥यथा॥सीत्कारंशिक्षयतिव्रणयत्यधरंतनोतिरोमांचम् नागरिकः किमुमिलितोनहिनहिसखिहैम
नः पवनः आरब्धानुकूलाकस्मिकसहकारिलाभः समाहितम्॥यथा॥मानापनोदनविधौमदिरेक्षणायायावन्नमामिचरणावथतावदेव नीपस्व

लग्नबसमीरपुरः सराणिप्रादुर्बभूवुरविरद्घनगर्जितानि यस्यवस्तुनोयत्स्वभावतातदास्यानंस्वभावः॥तदेवजातिरुच्यतेयथा॥चलतिकं
धंचित्रष्टायच्छतिवाचंकथंचिदालीनाम् आस्तिुमेवहिमनुतेगुरुगर्भभरालसासुतनुः॥ विरोधोद्विविधः॥ तत्राद्यः पारमार्थिकाविरोधेपि
औचित्येनविरोधिताप्रतीयतेयत्रसः॥यथा॥मनीषिताः सन्तिगृहेषुदेवतेत्यादौ॥द्वितीयस्तुयथा॥श्रुतेविरोधसंधानेःपियत्राभिप्रेतमासा
द्यविरोधः अयमेवविरोधाभासउच्यते॥यथा॥भक्तानांकामदस्तुष्टोरुषाकामदहन्नपि अपिज्ञानमयःस्थाणुर्ध्यस्तमीशंस्तुवीमहि उत्त
रोत्तरंयत्रसारोत्कर्षः ससारः यथा॥विषयेषुतावदबलास्तास्वपिगोप्यः स्वभावमृदुवाचः मध्येतासामपिसा तस्याअपिसाचिवीक्षितंकि
मपिं समस्तवाक्योपकारकत्वंदीपकत्वम् तच्चाभिन्नं च तत्कारकक्रियादिभेदादनन्तम्॥अभिन्नंयथा॥पाणौपद्मधियेत्यादौ॥भि
न्नंयथा॥नृत्यन्तिनिचुलोत्सङ्गेगायन्तिचकलापिनः वध्नन्तिचपयोदेषुदृशोहर्षाम्बुगर्भिणीः अत्रविस्तरभियासर्वंनोदाहियते एत
न्नमालादीपकभेदादनन्तम् अत्रपूर्वापरवाक्यार्थयोरुपकार्योपकारकंमालादीपकम् तत्रोत्तरस्यपूर्वोप कारकत्वम्॥यथा॥चारुता
वपुरभूषयदासान्तामनूननवयौवनयोगः तंपुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तांमदस्तमपिवल्लभसङ्गः॥ पूर्वस्योत्तरोपकारत्वं॥यथा॥सङ्गमा

अ॰ पो॰ ह्नःसमागतेनभवताचापेसमासादिते देवाकर्णययेनयेनसहसायदसमासादितम् कोदण्डेनशराःशरैररिशिरस्तेनापिभूमंडलंतेनत्वं
१६ भवताचकीर्तिरतुलाकीर्त्याचलोकत्रयम्॥समानकालोक्तिःसहोक्ति स्याद्वयी उदासीनयोस्त्वराप्रतिपत्तयेकार्यकारणयोरपि॥आद्या
यथा॥सहदीर्घाममश्वासैरिमाःसंप्रतिरात्रयः सममममंशरीरेणक्षीयन्तेदिवसाअमी॥अन्त्यायथा॥वर्धतेसहपान्थानांमूर्च्छयाचूत
मञ्जरी पतंतिचसमंतेषामसुभिर्मलयानिलाः प्रयोज्यप्रयोजकयोर्वैयधिकरण्यमन्यदेशत्वम्॥यथा॥साबालावयमप्रगल्भवचसःसा
स्त्रीवयंकातराःसापीनोन्नतिमत्पयोधरयुगंधत्तेसखेदावयम् साक्रान्ताजघनस्थलेनगुरुणागन्तुंनशक्तावयंदोषैरन्यजनाश्रितैरप
टवोजाताःस्मइत्यद्भुतम् कारणेसत्यपिकार्याभावोविशेषोक्तिः॥यथा॥आवातिवारिधरशीकरवारिवर्षीस्वैरंकदंबवनदुर्ल्ललितःसमी
रः अङ्केपितामिनलिनीनवपल्लवानितापस्तथापिसुदृशः शिथिलोनजातः कारणंविनाकार्योदयोविभावना॥यथा॥नाङ्केषुरत्नाभरणा
निसन्तिनिश्वासहार्य्याण्यपिनांशुकानि तथापिसासम्प्रतिसारसक्षीदिनेदिनेकामपिकान्तिमेति॥केचित्तु॥अन्यदेशत्वमेवविशेषोक्ति
विभावने अधिकरणद्वयमाराय॥अन्येतु॥अनयोरेवैकेनापरस्यान्यथासिद्धिर्व्यतिरेकमादायइति गोवर्धनस्त्वन्यामेवान्यथासिद्धान्य

दैन्यत्वमेवविरायकार व्यतिरेकालंकारस्त्वतिरिच्यतइत्येके ॥ सचयथा ॥ कादाचित्किंद्युतिंधत्तेकलङ्कीक्षीयतेन्वहम् दोषाकरः कथंकारं
त्वदास्येनसमः प्रिये एकेनाप्रस्तुतस्यासिद्धिराक्षेपः सोपिपृथगित्यपरे ॥ यथा ॥ इन्द्रेणकिंसयदिकर्णनरेन्द्रसूनुरैरावतेनकिमसौयदित
द्विपेन्द्रः दम्भोलिनाप्यलमयंयदितत्प्रतापः स्वर्गोप्ययंननुमुधायदितत्पुरीसा सुखबोधायबालानामतिकोमलवर्त्मना मयासंक्षेपणादि
समलंकाराः प्रदर्शिताः यद्येतेषांमिथोभेदः परेषांनातिरेकितातथालंकारसर्वस्वेसप्रपंचमदर्शयम् ॥ इत्यलंकारशेखरेलंकाररत्नम्
॥ उपमाकाव्यस्यसम्पदांसर्वस्वंसाचसाधर्म्यमिति इदानींतस्यप्रतियोग्यनुयोगिनावाह चन्द्रकलाम्बुजदामशिरीषविद्युत्ताराकनकलताच
दमनककाचनयष्टीदीपः सर्वैरेभिर्योषिद्वर्ण्या ॥ यथा ॥ शिखेवदीपस्यलतेवहैमीकलेवचान्द्रीस्रजिवाम्बुजानाम् शिरीषपुष्पंस्मरहेमयष्टी
साभीरुकालोचनगोचरास्यात् दमनकतरुशाखावालम्बिकोलङ्ग-युग्मंतुहिनकिरणबिम्बेखञ्जरीटप्रचारः विकचकमलकोशेदाडिमीबीजपंक्ति
स्थितयमिदमपूर्वंदृष्टमेकत्रचित्रम् तडिद्वाताराबेत्यादौउद्भिन्नयारत्नशलाकयावेत्यादिदर्शनात्तथात्वंवर्ण्यतइत्याहुः अत्यंतानंदसन्दोहदा
यिनीपरिवर्ण्यते ॥ यथा ॥ साकौमुदीनयनयोर्मृतैकवर्तिरानन्दपंकजवनीविलसल्लताभाप्राणास्मरस्यजनपुण्यतरोः फलानिसाफल्यमस्मि

अ॰शे॰ जनुर्याङ्कगतानजाने शक्तिर्मूर्तिमतीस्मरस्यजगतान्नारीमयंमण्डनङ्कान्तानामुपमानकल्पनकलाकान्तेः समुत्तेजनम् लक्ष्मीः संसृति
१७ सागरस्यसरसीलावण्यपुण्याम्भसांसाराजव्रजचक्षुषांक्षणमभूदानन्दपण्यस्थली रोचनास्वर्णविद्युद्भिर्हरिद्राभिर्वराटकैः चम्पकैर्हैमकै
तक्यावर्ण्यतेतत्तनोर्द्युतिः॥यथा॥प्रत्यग्रपद्मवीजद्युतिकांचनकेतकच्छायं गोरोचनातिगौरंवपुरपिसाक्षात्कृतंतस्याः चम्पकदामहरिद्रा
काञ्चनसौदामिनीनाञ्चकट्टेपयतिकान्तिमेषानिजवपुषापद्मपत्राक्षी॥इदमणुपलक्षणम्॥तामग्रतस्तामरसांतराभामित्यादेः वेत्रत्वचातु
ल्यरुचांवधूनांकर्णान्ततोगण्डतलागतानि भृङ्गाः सखेलंपदिनापतिष्यन्कावेदयिष्यन्नवचम्पकानि॥इत्यादेश्च॥मोचात्वचःपञ्चषपाटला
नामित्यादेश्च काश्मीरगौरवपुषामभिसारिकाणामाबद्धरेखमित्यादेस्तत्तत्साम्यमपिबोधव्यम् तमः शैवालपाथोदवर्हेभ्रमरचामरैः यमुना
वीचिनीलाश्मनीलाब्जाभैःसमःकचः॥यथा॥नजीमूतच्छेदः सद्धिगगनचारीनचतमोनचासेन्दीवरैर्नचमधुकरास्तेहिमुखराः नपिच्छंत
त्केकिन्तुचितमसितोयंनचमणिर्मृदुत्वादाज्ञातंघनचिकुरपाशोमृगदृशः जानामिजानकिकलिन्दसुताजलेस्मिन्क्षातासिहन्तपदिमास्तवकुन्त
लानाम् वीचीभुनीलकमलस्रजिशैवलेषुदृश्यंतएवरुचयः कणशः प्रकीर्णाः तारांदानांवदमस्यचन्द्ररुचाकचानांचनभोजयन्ती आकण्ठम

शोऽर्हितपंमधूनिमहीभृतः कस्तमभोजयन्ती कुर्पासेनस्थगितहृदया संपुटं हाटकीयं मस्तन्यस्तांचलनिवसना चामरं वारिदाभम् यत्रासीनार
तिरिव वणिक्प्रेयसी वीथिकायां विक्रीणीते मुकुलितमुखी संज्ञया मौक्तिकानि अंगुल्या यदि निर्दिशेदरुणिमालासागुटी विभ्रमं वा चापद्यपमुद्र
पारदघटीवुर्दिरसस्य द्युतिः दृग्भंङ्ग्या यदि नीलिमा वितनुते काचलजः प्रत्ययं विक्रेतुं यतमौक्तिकानि भवति त्वग्रावणिक्प्रेयसी ॥ इदमप्युपलक्ष
णम् ॥ पुनः पुनः काचनकुर्वतीं कचच्छटाधिया धूपजधूमसंग्रहम् सखीस्मितैस्तर्कितवन्निजभ्रमावबंधतन्मूर्धजचामरं चिरात् इति धूम
गम्भीबोधनम् पाशः पद्मस्य हस्तस्य कलापार्याः कचास्तरङ्गितिरहस्यम् ललाटमर्धचन्द्रेण हेमपट्टिकया तथा केशान्धकाराद्यहस्य भालस्य
लार्धचन्द्रात्स्फुटमष्टमीयम् एतां यदासाद्यजगज्जयाय मनोभुवासिद्धिरसाधि साधु अधस्तादन्धकाराणामुपरिष्टात्कुरंगयोः सिन्दूरबिन्दुसुभ
गदृष्टा कनककपट्टिका वल्लीस्मरधनुर्वी विभृङ्गालीपल्लवैर्भुवौ ॥ यथा ॥ अयमुललितयाविद्रुलताचारुशार्ङ्ग मित्यादि श्यामास्वंगं चकितहरिणी
प्रेक्षिते दृष्टिपातान् वक्त्रच्छायां शशिनि शिखिनां बर्हिभारेषु केशान् उत्पश्यामि प्रतनुषु नदीवीचिषु भ्रूविलासान् हन्तैकस्मिन्क्वचिदपि न ते चण्डि
सादृश्यमस्ति भ्रूपल्लवं मधुपराजिरुचां निधिस्ते गण्डस्थलीकनकदर्पणदर्पहन्त्री हे कम्बुकण्ठि शुककिन्नरहंसवाणि प्राणा मम त्वमसि मदनस्य चजे

अ०श्रो गमलम् चन्द्रादर्शौकपोलस्यसुव्यक्तमव्यवहितम्लोकद्वयं पाणौपद्मधियामधूककुसुमभ्रान्त्यापुनर्गण्डयोरित्यादिदर्शनात्तथात्वमपि
१८ वर्ण्यते मुखस्येन्दुर्जादर्पणाः किमिन्दुः किंपद्मं किमुमुकुरविम्बं किमुमुखमित्यादौ तिलप्रसूनंनाशायाः। यथा ॥ बन्धूकद्युतिबान्धवोप
मधरः स्निग्धोमधूकच्छविर्गण्डश्चण्डि चकास्तिनीलनलिनश्रीमोचनंलोचनम् नाशान्वेतितिलप्रसूनपदवींकुन्दाभदन्तिप्रियेप्रायस्त्वन्मु
खसेवयाविजयतेविश्वंसपुष्पायुधः कामतूणीकृत्यनासावर्ण्यते इतिश्रीहर्षः नाशार्वशोमृगीदृशाम् नासानालीतिलोपममि त्यपिक
न्तिकण्ठः कम्बोः समः स्मृतः ॥ यथा ॥ हेकम्बुकण्ठि इत्यादौ कम्बुग्रीवेतदृदेवाष्टमान्त्य इत्यादौ मृगतन्नेत्रपाथोजतत्पत्रझषखञ्जनैः ने
त्रस्योरतन्नेत्रकेतकालिस्मराशुगैः ॥ यथा ॥ चकोरनेत्रेणदृगुत्पलानांनिमेषयन्त्रेण किमेषदृष्टः सारः सुधोद्गारमयः प्रयत्नाद्विधातुमेत
स्यपनैविधातुः हरिणादयतन्नयनाद्यपद्मात्पद्मपत्राद्वेत्यादि किमञ्जे किंमीनावित्यादि नयनेखञ्जनकमलेबाहूविलसन्मृणालविस
खण्डे मधुरपिशिरीषपुष्पंमुखमिन्दुस्त्वं शरद्यसमीः वकारसामत्तचकोरनेत्राविलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षा पूर्णादलैः काचनकेतकीनाम
होवधूनांदृगेवदृष्टिः ॥ केचित्तु ॥ कोशातकीपुष्पसमानकान्तिभिर्मुखैर्विनिद्रोल्वणवाणचक्षुषः ग्रामीणवध्वस्तमलक्षितांजने ष्विरं धृतीनामुप

[illegible]म् इतिमाघः शं नात्कौशातकीत्वेनमुखंबाणत्वेननेत्रंवर्णनीयमितिवदन्ति॥ अन्येतु॥ तयाप्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्याप्रफुल्लच

क्षुः कुमुदः कुमार्य्याः प्रसन्नचेतस्सलिलः शिवोभूत्संसृज्यमानः शरदेवलोकः इतिदर्शनान्नेत्रंकुमुदोपममित्याहुः प्रवालबिम्बं

बंधूकपल्लवैरधरोष्ठकौ वर्ण्यौमाधुर्य्यमाश्रित्ययावन्मधुरवस्तुभिः पुष्पंप्रवालोपहितंयदिस्यान्मुक्ताफलंवास्फुटविद्रुमस्थम् ततो

नुकुर्य्याद्विशदस्यतस्यास्ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुचः स्मितस्य तन्वीश्यामा शिखरदशनापक्वबिंबाधरोष्ठीमध्येक्षामाचकितहरिणीप्रे

[illegible]निम्ननाभिः श्रोणीभारादलसगमनास्तोकनम्रास्तनाभ्यांयातत्रास्ते युवतिविषयेसृष्टिराद्येवधातुः बंधूकद्युतिबान्धवोपमध

[illegible]जवाप्यत्रवर्णनीयेतिगोवर्द्धनः माधुर्यमाश्रित्येत्यादि यथा॥ त्वंपीयूषदिवोविभूषणमसीत्यादौ मुक्तामाणिक्यनारंगदाडिमीकुन्द

[illegible]भिश्च दन्तावर्ण्याः कुर्य्यासेनस्यगितेत्यादौ तन्वीश्यामाशिखरेत्यादौ तदन्तानागरंगानिकोलङ्गानिपयोधरौ ओष्ठाधरौचबि

[illegible]फलमयोप्रिय दमनकेत्यादि बन्धूकद्युतीत्यादि॥ तत्कोरकैर्यथा॥ अधरः किशलयमेघ्रीपद्यौकुन्दस्यकोरकादन्ताः कःकोके

[illegible]काम् प्रहससिहसतोहसन्तिहरिणाक्ष्याः तारारदानामित्यादि वाणीहंसालिमुककिन्नरैः वेणुकोकिलवीणाभिर्माधुर्यमधुरैः सह य

अ॰टी॰ या॥ हे कम्बुकण्ठि शुककिन्नरहंसवाणीत्यादि तस्यमेपुर्हिरेफाणांकर्णोत्पलनिपातिनाम् स्वरसंवादिभिः कण्ठैः शालिगोप्याजगुर्गुणान् क
१९ ण्ठः किमस्याः पिकवेणुवीणास्तिस्रोजिताः सूचयतित्रिरेखः इत्यन्तरास्तु यतकाचिदन्ननलेनभैमीकलमालपन्ती माधुर्यमित्यादि मधुद्रोणी
वमन्दाक्षमन्दाम्रवृष्टिवत् सुधासारइवद्राक्षागोपीवाणीतवप्रिये बाहुर्विसेनविद्युद्वल्लिमृणालैर्विसमृणालयोरवान्तरभेदविवक्षयोक्तम् अ
स्याभुजाभ्यांविजिताहिसात्किंपृथक्करोगृह्यततत्प्रसूनम् इहेक्षतेतन्नुगृह्याश्रितैः कैर्नगीयतेवाकरएवलोकैः विद्युन्मृणालसुभगावाहुवल्लीमृ
गीदृशः पूर्नान्तुकण्ठकाण्डेषुजाताकनकशृंखला करस्तुपद्मेनपल्लवविद्रुमाभ्याम् करकिशलयेनसुदृशारागसरित्पंकजेनेव शिथिलितविद्रु
ममहसास्यत्रहचेतनांनलेभे चन्द्रकलाकुन्दकोरकैश्चनखाः यथा॥ निर्भर्त्सिताशोकदलप्रसूतिपाणिद्वयंचारुनखंत्वदीयम् नवोदितेन्दुप्रतिम
स्यशोभांक्षोम्नः प्रदोषेविफलीचकार निर्दोषरत्नसुभगैः कुन्दकोरककान्तिभिः नखैः कमलपत्राणिबालाचक्रेपृथक्पृथक् पूगाञ्जनतत्कोर
कबिल्वतालगुच्छेभकुम्भाद्रिघटैश्चवक्षोजैः सौवीरजंबीरकवीजपूरसमुद्गकोलङ्गफलैरुरोजः यथा॥ कनकक्रमुकायितंपुरस्तादथपङ्केरुहकोर
कायमानम् क्रमशः कमलायमानमास्तेसुदृशोवक्षसिकस्यभागधेयम् कलशीयतिकुचकमलेकमलीयतिलोचनभ्रमरः अणुकीयतिपुनरस्या

हरिणदृशः प्रत्यहंमध्यः स्तनविल्वद्वयीलस्याः प्रययौचक्रवाकताम् उड्डीयपुनरद्रीर्णाजहारविपुलश्रीयम् चिरप्रवासिँस्तववाटिकायांवि
भर्तिचन्वारिफलानिवीरुत् सैवारजम्बीरकवीज पूरतालान्यसौधास्यतिकिंनजाने स्वगौवागुच्छौवेत्यादिस्वयंभूः शंभुरंभोजलोचनेत्वत्य
योधरः मस्तेनकस्यधम्मस्यचन्द्रचूडोभविष्यति संपुटंहाटकीयमित्यादि स्मनकतरुशास्वालम्विकोलङ्गः युग्ममित्यादिमहतोपिमहीयांस
मणियांसमणोरपि तत्प्रतीकविदुर्नूनमणुमध्येनभस्तनि रेखाकान्तातिसुभ्रया मारोमालिस्तेनतादृशैः शैवालधूमभृंगालिलतायैरुपमी
यते नाभीविलादुच्चलिताभुजङ्गीरोमालिरास्येन्दुसुधालिलिसुः समीस्यकेशावलिवर्हिमालामुरोजगिर्योः समलीयतान्तः सुगममिदम् नाभी
रसातलावर्तह्रदकूपनदादिभिः यथा॥ मदनसरितमेतांगाहमानोजनोसौजघनपुलिननाभीमण्डलावर्तरम्याम् मुखकमलस्तनाभ्यामुल्लस
त्कूलतोभिर्विरविरहसुताशायासमुक्ताञ्चकार त्वन्नाभिकूपः पातालेनितम्वस्तवमेदिनी पयोधरस्तेहेमाद्रिस्त्वंममासिजगत्त्रयम् ह्रदनदसौ
सिमामिवलीतटिनीरसात्मकञ्चवपुः तदपितलोदरिसंप्रतिकथमिवसंतापमातनुषे वलीतटिन्यातद्रूपैस्तत्समैः पाशादिभिस्तदाह त्रि
वलीपाशीस्त्वमातथावद्धः कामस्यसोपानमिवप्रयुक्तमितिदृष्टंकांचनपट्टकैः मुक्तावलिस्तेरदनाः दृष्टंकांचनपट्टकम् नखांशवस्तेरत्नानिम

अ॰ पेशीमस्ति किंप्रिये शूल्यग्रतलशून्याणुवेदीसिंहादिभिः समः मुष्टिग्राह्यो भवेन्मध्यः अत्र मध्यस्यातिसूक्ष्मतया तस्य प्राधान्येनोपमानता अत
२ एव मुष्टिग्राह्यतातत्प्रमाणता सूक्ष्मत्वादेव मध्ये शून्यताच अतएव सदसत्संशयगोचरोदरीत्यपि वर्णयन्ति जघनं पुलिनोपमं॥ यथा॥ मद
नजयिनमेतामित्यादि पीठप्रस्तरभूचक्रैर्न्नितम्बः परिवर्ण्यते॥ यथा॥ नितम्बः स्वर्णपीठस्तेतथाङ्गुल्यश्च पल्लवाः ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफे
नफलानिस्मितंतव तपनीयशिलाशोभाकटिरित्यादि नितम्बस्तवमेदिनीत्यादि चक्रेणविम्बं पृथिपुष्पकेतुः पितुर्ज्जितंवीक्ष्य सुदर्शनेन ज
गज्जिगीषस्यमुनानितम्बमयेनकिं दुर्लभदर्शनेन विभ्रम्यवद्वारूनितम्बचक्रे दूतस्य दृक्तस्य खलु स्खलन्ती स्थिराचिराद्यास्तत दूरूरम्भा
स्तम्भातुपाणिकरेणगरूम् रथचरणविशालश्रोणिलोलेक्षणेचेतिमाघः स्तम्भान्तरद्वयसाम्यमप्यत्र ऊरुस्तुकरिहस्तेन कदल्याकरभेनच॥
यथा॥ कदलीकदलीकरभः करभः करिराजकरः करिराजकरः भुवनत्रितयेपिविभर्त्तितुलामिदमूरुयुगंनचमूरुदृशः चरणः पल्लवांभोजस्थल
पद्मप्रवालकैः यथा॥ विजितप्रवालपल्लवकवलीकृतप्रोल्लसत्सुखमे पदकमलेकमलायाः लुठल्लक्ष्मः पातुदेवकीसूनुः अभ्युन्नतांगुष्ठनखप्र
भाभिर्विक्षेपणाद्रागमिवोद्गिरंतौ आजह्रतुस्तच्चरणौ पृथिव्यां स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् पूर्णे स्तनाङ्गुष्ठनखौ॥ यथा॥ यशः पदाङ्गुष्ठनखौम्

खंच बिभर्ति पूर्णेन्दुवत्तुष्टयंया कलास्वतुः षष्ठिरूपैति वासेतस्याः कथं सुभुविमाननास्यात् गमनेहंसहस्तिवत्॥ यथा॥ गमनमलसयातैरित्या
दि साराजहंसैरिवसंनतांगीगतेषुलीलाञ्चितविभ्रमेष्वित्यादौ कटाक्षः यमुनावीचिभङ्गावलिविषामृतैः हालाहलस्वाविलसत्सुधावाभृङ्गाव
लीवायमुनोर्मयोवा निशाणदृष्टामदनेषवोवायद्वाकटाक्षाहरिणेक्षणायाः ज्योत्स्नेन्दुपुष्पपीयूषफेनकैरवकन्दुकः इत्यादि हसोहास्यं॥ यथा
ज्योत्स्नापुष्पपीयूषइत्यादि नूनंतेचोरितातन्विस्मितेक्षणमुखद्युतिः स्नातुमंभः प्रविष्टायाः कुमुदोत्पलपङ्कजैः मुक्ताप्यनगणनीया मुक्ता
फलंवास्फुटविद्रुमस्यमित्यादेः दर्शनेवमदन्त्वादि यथा॥ धवलयदिवजगदखिलंश्रावयदिवविम्बमेवविशिखैर्वा वमदिवकमलसहस्रैर्लोच
नमथीरशीजयति स्वाससुसुरभिसमः वहन्तिप्रातरंभोजसौरभोद्गारवासिताः मंदंमंदममीवातानिश्वासास्तावकाद्व हंससारसशब्दाभ्यांव
र्ण्यतेनूपुरध्वनिः॥ यथा॥ साराजहंसैरिवेत्यादि लीलाचलत्श्रीचरणारुणोत्पलस्फुरत्तुलाकोटिनिनादकोमलः शौरेरुपानूपमयाहरन्मनःस्व
रान्तराद्युन्मरसारसारवः अनश्रीपादानुसारिकविकल्पलताकारएतावदधिकमाह वेण्याः सर्प्याः सिभृंगाल्योधम्मिल्लस्यविधुंतुदः सीमन्तस्या
ध्वदण्डोचभ्रुवोः सप्यैक्षपाणकौ दन्तस्यजीरकाश्रेयामदिरकुमुदेदृशोः जिव्हायाःस्वंचलोदोलानासयाः पाटली तया॥ वल्लरीलहरीपाद्यः स

अ०शे० स्याद्रुहस्तस्य च प्रस्थनराः सोऽङ्गुलाः पल्लवस्य नखस्य तु रक्तपुष्पाणि नाभ्यास्तु विवराम्भोरुहे समे वीचिसोपाननिश्रेण्यस्त्रिवल्याद्रु लि च
२१ [illegible]पाः पुंसाम्नुरुष[illegible]कन्धौ स्कन्धस्य सन्निभौ भुजौ वज्रस्य गमनमुष्णामित्यपि कीर्तितम्॥ गोवर्द्धनस्तु॥ शरीरलक्षणपर्वयोर्वर्णनीया
मु[illegible]र्यं मृदुता कार्श्यमतिकोमलता तथा कान्तिरौज्ज्वल्यमाधल्यमित्येते वपुषो गुणाः केशस्य दैर्घ्यं कौटिल्यं मृदुत्वं निबिडता नीलताः क
पोलो[illegible]ता कण्ठे ग्रीवायां त्रिरेखता नेत्रे स्नैग्ध्यं विशालत्वं लोलतापांगदीर्घता नीलता प्रान्तलौहित्यं श्वेतत्वं निबिडपक्ष्मता अधरे त्वन्तमा
धुर्यं मु[illegible]संमुखता दन्तस्य श्वेतलौहित्यं द्वात्रिंशत्वातिदीप्तता माधुर्यं स्पष्टता वाचां मृदुता समता भुजे करे विमृदुता शैत्यं सर्वभागे
[illegible]णता स्तने श्यामत्वं तैलत्वं विस्तारः दृढपाण्डुताः रोमावल्यां मार्दवं सौक्ष्म्यं श्यामता नाभिगामिता कान्तिर्वृत्तानुपूर्वत्वं जंघयोर्नातिदीर्घता
अ[illegible]न्दसाधीर्यं [illegible]निश्वासे तु सुगन्धिता॥ इत्यादि॥ यथा संक्षेपशीलेन गच्छता मृदुवर्त्मनि सर्वेषामविरोधेन दिङ्मात्रमिह दर्शितम्॥ इत्य
लं[illegible]वधिर्वर्णनमपि वि:॥ इदानीं पुरुषवर्णनमाह॥ रत्तामस्यन्तपीनत्वमुच्चता दीर्घबाहुता अत्र पुंसामिति बलव्ये प्रायशः कवीनां रा
ज्ञा[illegible]वर्णनीया भवंति तानन गह[illegible] तेषु हर्षि[illegible]सुलतामु यथा॥ व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः शालप्रांशुर्महाभुजः॥ इत्यादि॥ सुगार्गलभुजे

[illegible]मोऽभ्रहस्तकैः बाहु ॥ यथा ॥ युगायुगव्यायतबाहुरित्यादि भुजेभुजंगेन्द्रसमानसारेइत्यादौ अमुष्यदोर्भ्यामरिदुर्गलुंठने ध्रुवं गृहीता
गलदीर्घपीनता ॥ यथा ॥ [illegible]गोपुरस्फुरत्कपाटदुर्धर्षतिरः प्रसारिता नागेन्द्रगमनः पीनमैरावतकरायतम् दोर्द्वंद्वं भुवनागारस्तंभराजा
नमर्थसः यथा कपाटेन शिलापट्टेन वर्ण्यते ॥ यथा ॥ युगायुगव्यायतबाहुरंसलइत्यादि मध्येकार्श्यम् ॥ यथा ॥ अवन्तिनाथोयमुदग्रबाहु विश
[illegible]स्तनुवृत्तमध्यः इत्यादि ॥ उपमततापद्दे यथा ॥ कूर्माकारं चरणयुगलं धूतदिग्दन्तिशुण्डादण्डावूरू भुजयुगमपि व्यक्तनागेन्द्रशोभम् प्रायः
[illegible]पयोधिपयेतत्तमर्थोन्यदार्था नेकीकृत्यत्रिभुवनसृजा निर्मितायस्यमूर्तिः स्तनयोरिवनारीणामत्यन्तस्वच्छता हृदि ॥ यथा ॥ सा
निर्मितेतस्य मधुकमालाहरिस्थिता च प्रतिबिंबिता च ॥ ❧ ॥ ❧ ॥ किमत्र मग्ना किमुतीव मग्ना पञ्चेषुबाणालिरियं मलोकि नारीस्त
न[illegible] ॥ यथा ॥ प्रतिफलितं गलगरलं कज्जलमुद्रा पयोधरे देव्याः प्रातः प्रेक्षितुमिच्छम् गिरिजाहसितो हरो जयति कान्तिप्रयोजकं चावस्ता
[illegible]वर्ण्यते तत्रयोपि द्वयथा कृतावरोहस्य तयादुपानहौ ततः पदे रेजतुरस्य बिभ्रती तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजैर्नियोद्धुकामे किमु बद्ध
[illegible] धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुवृहद्भुजः प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानभूत् चन्द्राननचन्द्रदिनमृगलोचनमृगशिम्ननसञ्जन्म कांचन

अ०शे० लपत्राणामेषैतस्यानुकारिणी इत्यादि॥ विस्तृतमन्यत्र इदमुपलक्षणम्॥ आह्लादत्वपुरस्कारेणचन्द्रादिसाम्यमुभयोरपि॥ यथा॥ इतिद्विजेनद्विज
२२ राजकान्तिरित्यादि इन्दुप्रभामिन्दुमतीवभावेइति स्फुरत्कमलपत्राभइतिश्रुतबोधेप्रतापोग्न्यादित्यव्याद्यैः कीर्तिश्चन्द्रादिशुभ्रकैः करेपद्मोर्ध्व
रेखादिपदैश्छत्रध्वजादिकम् गमनेहस्तिसिंहाभ्यांकार्श्यंच भुजादिषु॥ स्फुटमिहोदाहरणम् गमनेयथा॥ पूर्वंयथादेवपतेर्नियोगमूर्द्धावह
न्कार्मुकबाणहस्तः प्राप्तस्तथैवाशुगजेन्द्रगामीप्रोद्भिद्यमानेनवयोवनेन ततोमृगेन्द्रस्यमृगेन्द्रगामीत्यादि सुरूत्तरपदेव्याघ्रपुङ्गवर्षभकुञ्ज
राः सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसिश्रेष्ठार्थवाचकाः आदिपदादृषभोपिकर्तव्यारत्नसिंहाद्या नरराजादितः परात् विशेष्यभावोह्युसदांनरभूमिवि
शेषणात् यद्यप्यस्त्रामुद्रिकाद्युक्तान्तद्दुर्णयमुभयोरपि किन्तुशिष्टप्रयोगोऽत्रमपाकस्यतयेष्यते॥ इत्यलंकारशेखरेपुरुषवर्णनमरीचिः॥ इदानीं
सादृश्यप्रापकप्रकाशनाह इवाद्यैः प्रतिमानाद्यैस्समानाद्यैर्निभादिभिः वन्धुचौरारिवंश्याद्यैः सादृश्यप्रतिपत्तयः॥ तदाहुः इवाद्यैरिति॥ इवव
द्यथाशब्दाः समाननिभसंनिभाः तुल्यसंकाशनीकाशप्रतिमाप्रतिरूपकाः सदृक्सदृशसंवादिशब्दाः सादृश्यवाचकाः॥ प्रतिमानाद्यैरि
ति॥ प्रतिमानंप्रतिबिंबंप्रतिमाप्रतियातना प्रतिच्छायाप्रतिकृतिरर्चापुंसिप्रतिनिधिरुपमोपमानंस्यात्॥ समानाद्यैर्निभादिभिरिति॥ वाच्य

लिंगाः समानश्च सदृक्षः सदृशः शदृक्‌ साधारणः समस्तुल्यः स्युरुत्तरपदे त्वमी। निभसंकाससनीकाशप्रतीकाशोपमादयः बंधुरितिबन्धुर्भि
त्रंबयस्यश्च प्रेयान्प्रीतः सुहृत्सखा उपमानोपमेययोरेवम्॥चौरेति॥ चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाट
च्चरमलिम्लुचाः मुखकान्तिचौरश्चन्द्र इत्यादिकर्तव्यम्॥अरीति॥रिपुवैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः द्विड्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवश
त्रवः अभिघातिपराऽऽतिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः चंद्रस्यवैरिमुखंइत्यादिकर्तव्यम्॥ वंशाद्यैरिति॥ संततिर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ वं
शोन्ववायः संतानः सपिंडास्तुसनाभयः समानोदर्य्यसोदर्यसगर्भ्यसहजाः समाः सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः चन्द्रगोत्रे
चन्द्रसोदरं मुखमित्यादिकर्तव्यम्॥ प्रकारान्तरमाह॥ भृतकाद्यैश्च भृत्याद्यैर्न्यक्कारार्थैः क्रियापदैः सन्देहवत्तदाक्याद्यैः सादृश्यं प्रतिपद्यते
भृतकाद्यैरिति भृतको भृतिभुक्कर्मकरो वैतनिकश्च सः मुखस्य भृतकश्चन्द्र इत्यपि वोद्धव्यम्॥ भृत्याद्यैरित्यादि॥ भृत्ये दासेयदासेरदासगोप्य
कचेटकाः नियोज्यकिंकरप्रेष्यभुजिष्यपरिचारकाः मुखदासः शशीत्यादिकर्तव्यम्॥न्यक्कारार्थैरिति॥ न्यक्करोतितिरस्कुर्वेन्प्रतिक्षिपतिभ
त्सीति आक्रोशत्यवजानातिकदर्थयतिनिन्दति विडम्बयतिसंरुधेऽवहसतीर्ष्यत्यसूयति त्वन्मुखंचन्द्रं न्यक्करोतिइतिध्येयम् तृणीकृतमधि

अ.चो. श्रियं निरस्तं च लघूकृतम् अनादृतमवज्ञातम् अम्भोजं लन्मुखेन्दुना ॥ सन्देहेति ॥ यथा ॥ किमिन्दुः किं पद्ममित्यादि तत्तद्वाक्यैरिति ॥ तस्य पुसाति
२३ सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलुम्पति तेन सार्द्धं विगृह्णाति तुलान्तेनाधिरोहति तस्य दक्षां पदं धत्ते तस्य कक्षां विगाहते तमर्थमनुबध्नातीति तच्छीलं त
न्निषेधति तस्य चानुकरोतीति तमर्थमनुविंदति आकारयस्याहूयते जिगीषति सर्वकहम् विधिरम्भोजसाम्राज्ये मुखेन्दुमभिषिञ्चति तस्य
मुखेन सहैकं कस्य चन्द्रं कर्तुमिच्छति भवतीन्दुर्न दासोपि त्वदास्यं चेत्किमिन्दुना चन्द्रमूर्ध्निपदं धत्ते यथा चंद्रप्रतप्यसि लीयते चन्द्रमाः क्का
पि बिभेति लवपलायते ॥ दण्डिनस्तु ॥ प्रतिच्छन्दसरूपादि सजातीयानुवादिनः सलक्षणसपक्षाभसवर्णतुलितादिकम् कल्पदेशीयदेशादियेचान्यू
नार्थवाचिनः समासश्च बहुव्रीहिः शशांकवदनादिषु भवन्तीत्यादि शब्दाश्च सादृश्यप्रतिपत्तये ॥ इत्याह ॥ कवीनां घटनाम्येव चराचर विलक्षण
भकर्तुमन्यथा कर्तुं कर्तुं पारमते जगत् ॥ इत्यलंकारशेखरे वर्णकरत्नम् ॥ इदानीं कविशिक्षाप्रदायस्य सर्वापेक्षया भ्यर्हितत्वं दर्शयन्नाह ॥ असतो
पि निबन्धो नसतामप्यनिबंधनात् नियमस्य पुरस्काराः संप्रदायस्थिताः कवेः असतोपीति वस्तुगत्या यन्न भवति तदपि कविभिर्वर्ण्यते ॥ यथा ॥ र
त्नानि यत्र तत्राद्रौ हंसा यत्र जलाशये जलेभाद्यं नभो नद्याम् अम्भोजाद्यं नदेष्वपि तिमिरस्य तथा मुष्टिग्राह्यत्वं सूचिभेद्यता मुक्तात्वं कीर्तिपुण्यादेः

कार्ष्ण्यं चाकीर्त्यघादिषु प्रतापे रक्तता जलरक्तत्वं क्रोधरागयोः ज्योत्स्नापाने चकोराणां प्रवालं सर्ववीरुधाम् केसराशोकयोस्तत्स्त्रीगण्डूषात्याद
पातत्वः मरुन्मरेप्यपुन्नागजिरो मालिकालिविक्षियाम् ॥ सतामपीति पारमार्थिकमपि न निबध्यते ॥ यथा ॥ वसन्ते मालतीपुष्पं फलपुष्पे च चन्दने
कामिदन्ते पुष्कराणां कुड्मलेषु चरक्तताम्रीणं स्यामता पातः स्तनयोर्वम्रवातथानियमस्येति हिमवस्यैव भूर्यत्वकृचंदनं मलये परम् हेमन्त
शिशिरेषु कामदेवेन कमलस्थितिः ॥ किंच ॥ सामान्यग्रहणे शैक्लुं पुष्पाम्भस्यमयासमाम् ध्वजचामरहंसानां हारस्तवकभस्मनोः कृष्णत्वं स
मुद्राहिमेघवारिधिवीरुधाम् भिल्लकाकासुराणां च धूमपंकशिरोरुहाम् लौहित्ये धातुमाणिक्यजवारत्नविवस्वताम् पद्मपल्लवबन्धूकदा
डिमीकरजादिषु पीतत्वं शालिमण्डूकवल्कलेषु परागके वर्णास्वेव शिखिप्रौढिर्माधवे च पिकध्वनिः ॥ अन्यच्च ॥ कमलासम्पदोः कृष्णहरितो
नागसर्पयोः पीतलोहितयोः स्वर्णपरागाग्निशिखासु च चन्द्रेशशैणयोः कामध्वजे मकरमत्स्ययोः दानवासुरदैत्यानामैक्यमेवाभिसंहितम्
॥ अपिच ॥ चिरन्तनस्यापि तथा शिवचन्द्रस्य बालता मान्यमौलितो वर्ण्या देवानां चरणतः पुनः भुवनानि निबध्नीयात्त्रीणि सप्त चतुर्दश चतस्रो
दिशो दश दिशश्चतुरः सप्त वारिधीन् अष्टादश स्मृता विद्याः चतस्रश्च चतुर्दश येस्थले ते जले जीवा भिन्नरूपस्तु कैरणेमृताः महत्त्वमादौ सर्गान्ते

अ.शे. शुभ्रताजगतामपि शैलादिर्भिद्यते शब्दान्नभः पूर्त्तिरथोद्गमं नामतस्तद्रुपाधौ स्यात्कलङ्कोमृगवाहनः चिह्नत्वेन वृषाङ्कोयं ध्वजेसत्वाद्वृषध्व
२८ जः शूलीनसर्प्पीगिरिशः शशीनहरिणीविधुः इन्दुमौलिर्महादेवोगंगामौलिर्न्नतुक्कचित् रलयोर्डलयोश्चैवववयोः सशयोर्न्नभित् नानुस्वा
रविसर्गौचचित्रभङ्गस्यसम्मतौ इयवद्वाहिहीहस्मउतवैसुकिलैवच पदान्येतानिदेयानिपादस्याद्येनजातुचित् भूतेन्द्रभारतेशास्त्राक्रमह
चन्द्रोनिरर्थकः दुर्योब्राह्मणोस्थिष्टिभोज्योपथपथादिषु॥ इत्यलंकारशेखरेसंप्रदायरत्नेनियममरीचिः॥ अथसंक्षेपेणवर्णनीयमाह॥ वर्ण्य
स्वरामारैषीश्वदेशोग्रामःपुरीसरित् सरोब्धयरण्योद्यानाद्रिप्रयाणरणवाजिनः हस्त्यर्कचन्द्राघृतवोविवाहोथस्वयंवरम् सुरापुष्पाः म्बुसम्भो
गविश्लेषम्मृगयाभ्रमाः कालान्तरंवयः सन्धौध्वान्तदृश्याभिसारिकाः॥ अथैषांविशिष्यवर्णनमाह॥ नृपेकीर्त्तिः प्रतापाज्ञादुष्टशान्तिविवेकिताः
धर्मप्रयाणसंग्रामशस्त्राभ्यासनयस्मृताः प्रजापालारिशैलादिनिवासोरिपुशून्यता औदार्यधैर्यगाम्भीर्यैश्वर्यस्थैर्योद्यमादयः देव्यांसौभाग्यलावण्य
शीलशृङ्गारमन्मथाः सपत्नीचातुर्यदाक्षिण्यप्रेममानव्रतादयः देशेबहुखनिद्रव्यपण्यधान्याकरोद्भवाः दुर्गग्रामजनाधिक्यनदीमातृकतादयः
ग्रामेधान्यलताश्वस्सरसीपशुपुष्टयः सेनाद्रिरुद्रकेदारग्राममल्लीमुग्धविभ्रमाः पुरेद्दपरिखावप्रप्रतोलीतोरणध्वजाः प्रासादाध्वप्रपारामवा

[illegible]सतीमदी सरिदम्बुधियापित्वीच्योवनगजादयः पद्मानिषट्पदाहंसचक्रवाकुलशालिनः सर स्तंभोलहर्म्यभोगजायबुजषट्प
दः हंसचक्रावपक्षीतीरोद्यानस्त्रीपान्थकेलयः अब्धौद्वीपाद्रिरत्नोर्मिपोतयादोजलप्लवाः विलुकुल्यागमस्यन्दरहद्दिरोधौपपूरणम्॥अरण्ये
[illegible]सिंहादयोद्रुमाः काकोलूककपोताद्याभिल्लभल्लूकादयः उद्याने सरणिः सर्व्वफलपुष्पलतादयः पिकालिकेलिहंसाद्याः क्रीडा
[illegible]स्थितिः शैलेमेघौषधीधातुवंशकिन्नरनिर्झराः शृंगपादगुहारत्नवनजीवाद्युपत्यकाः प्रयाणेभेरिनिस्वानभूकम्पबलधूलयः
करभोष्ट्र[illegible]वणिक्शकटवेशराः युद्धेतुवर्मबलवीरराजांसितूर्य्यनिर्घातनादशरमण्डपरक्तनद्यः छिन्नातपत्ररथचामरकेतुकु
म्भियोधाः सुरीवृत्तभटाः सुरपुष्पवृष्टिः अश्वेवेगित्वमौन्नत्यंतेजः सल्लक्षणस्थितिः खुरोत्खातरजः प्रौढिजातिर्गतिविचित्रता गजेसह
[illegible]कर्णचापलम् अरिव्यूहविभेदित्वंकुंभेमुक्तामदालयः॥सूर्येरुणतारविमणिचक्राम्बुजपथिकलोचनप्रीतिः तारेन्दुदीपकौ
[illegible]लूकतमश्चौरकुमुदकुलटार्तिः चन्द्रेकुलटाचक्राम्बुजचौरविरहितमोर्तिरीज्वलत्वम् जलनिधिजननेत्रकैरवचकोरचन्द्रास्मरंप्रतिप्रीतिः
सुरभौ[illegible]सदसिपन्नातदुपल्लवोद्भेदाः जातीतरपुष्पचयाद्रुममञ्जरीभ्रमरझंकाराः ग्रीष्मेपाटलमल्लीतापसरः पथिकशोषवाते ४ त्का

अ॰शे॰ सक्तुप्रपाप्रपालीमृगतृष्णाम्रादिफलपाकाः वर्षासु घनशिखिस्मयहंसगमापंककंदलोद्भेदो जातीकदम्बकेतकभञ्झानिलनिम्नगाहलिप्रीतिः शर
२५ दिंदुरविपटुत्वं जलाच्छतागस्त्यहंसवृषदर्पाः सप्तच्छदासिताभाब्जरुचिः शिखिपक्षमदपाताः हेमंते दिनलघुतामरुबकयवशीतसंपत्तिः॥ शिशि
रे कुन्दसमृद्धिः कमलहतिर्वीगुडामोदाः॥ विवाहे स्नानशुद्धाङ्गभूषातूर्यत्रयीरवाः वेदीसंगीतरामादिलाजमंगलवर्णनम् स्वयंवरे शचीरक्षा म
ञ्चमण्डपसज्जता राजपुत्रीनृपाकारान्वयचेष्टाप्रकाशनम् सुरापाने विकलतास्खलनं वचने गतौ लज्जामानच्युतिप्रेमाधिक्यं रक्तासता
भ्रमः पुष्पावचये पुष्पावचयः पुष्पार्पणार्थने दयिते मालागोत्रस्खलने क्रोधो वक्रोक्तिसंभ्रमाश्लेषाः जलकेलौ सरः क्षोभश्चक्रहंसापस
र्पणम् पद्मम्लानिः पयः क्षेपो सिरागो भूषणच्युतिः सुरते सात्त्विका भावाः सीत्काराः कुङ्कुमलासता काञ्चिकंकणमञ्जीररवो रदनखक्ष
ताः विरहे तापनिश्वासचिंतामौनकृशांगताः अब्दसंख्यानिशादैर्घ्यंजागरः शिशिरोष्णता मृगयायां चसंचारो वागुरानीलवेषता मृगाधिक्यं मृ
गत्रासो हिंस्रोद्राक्त्वगतित्वरा आश्रमे तिथिपूजैणविश्वासो हिंस्रशांतता यज्ञधूमो मुनिसुतासेको वल्कलं द्रुमाः पद्मकेकोत्सवः प्रातर्मध्या
ह्ने तापसप्लवः सायं सूर्येति लोहित्यं चक्रपद्मादिविप्लवः पूर्वं त्वंग्रतनक्षैम्नसंधिमाप्योपवर्णनम् एवं शैशवतारुण्यमाध्यस्थ्यं विषमं चतत्

अन्धकारेतिकाठिन्यंविम्बलोपसमर्थता आकस्मिकसमारंभोनिःशंकमभिसारिता रसेप्रचुरशाखत्वंदलादर्शितरूपता उच्चताप्रसवोत्कर्षो
बयः पथिकसेव्यता अभिसारेभयभ्रंशोमञ्जीरादितिरस्क्रिया साहसंरागितोत्कर्षा कालानुगुणकल्पना॥इत्यलंकारशेखरेवर्णनीयमरीचिः
नियमान्तरमाह॥ श्वेताश्चंद्रादयोज्ञेयानीलाः श्रीवैशवादयः शोणास्तुसात्रधर्माद्याः पीतादीपशिखादयः धूसराअथधूल्याद्याः ज्ञातव्याः
काम्यवर्त्मनि॥अत्रैवज्ञातव्यं॥ श्वेतानिचन्द्रशङ्खाम्बशंभुनारदभार्गवाः हलीशेषाहिशङ्खैभौसिंहसौधशरद्घनाः सूर्येन्दुकान्तनिर्मोकमन्दा
रहुहिमाद्रयः हिमहासमृणालानिस्वर्गेरण्डेभरदाभ्रकम् सिकतामृतलोध्राणिगुणकैरवशर्कराः नीलानिकृष्णचन्द्राङ्कव्यासरामधनंजयाः
शनिदुपरजाकालीराजपट्टविदूरजम् विषाकाशकुहूशस्त्रागरुपापतमोनिशाः रसाद्भुतशृंगारौतथापिकचराहवःशिखिचिंबमोरसः कण्ठः
खञ्जनकेकिनोः हत्याछायागजाङ्गारः खलान्तःकरणादयः शोणानिसात्रधर्मश्वत्रेतारौद्ररसस्तथा चकोरकोकिलापाराक्तनेत्रंकपेर्मुख
म् तेजः पुष्परागस्तंचभौमकुंकुमतक्षकाः जिह्वेन्द्रगोपखद्योतविद्युत्कुंजरविंदवः पीतानिदीपजीवेन्द्रगरुडेश्वरसज्जनाः ब्रह्मावीररसस्व
र्णकलिद्वापररोचनाः किंजल्कचक्रवाकाद्याहरितालंमनःशिला धूसराणिरजोलूताकरभोगृहगोधिकाकपोतमूषकोदुर्गाकाककंठखरादयः

अ॰ शे॰
२६

इदमुपलक्षणम्॥हरिताः सूर्यतुरगावुधोमरकतादयः इत्यपिबोद्धव्यम् द्वैरूप्येचाप्रसिद्धोचनियमोयमुदाहृतः अन्यद्वस्तुयथायत्स्यात्तत्तथैवो
पवर्ण्यते॥इत्यलंकारशेखरेमुक्तादिनियममरीचिः इदानींनियमांतरमाह एकस्मादासहस्रंचयद्यद्वस्तुयथाभवेत् तत्तत्कविप्रयोगेनज्ञातव्यं
काव्यमिच्छता॥अत्रैवज्ञातव्यम्॥एकरेन्द्रः करीचाभ्रोगजास्यरदमुक्तदृक् दृष्यपक्षनदीतीरनरश्रुतिभुजादिकम् त्र्यंबकाग्निभुवनगंगा
मार्गशहृग्गुणाः ग्रीवारेखामहीकोणस्तथाशूलशिखावली संध्यापुनःपुष्करणिरामविसुज्वरांघ्रयः चत्वारिवेदब्रह्मास्यवर्णाब्धिहरिबाहव
वः स्वर्दंतिदंतसेनांगोपाययामयुगाश्रमाः पंचपांडवरुद्रास्येन्द्रियस्वर्द्रुव्रतादयः महाभूतमहापापमहाकाव्यमहामखाः पुराणलक्षणंप्राण
निलावर्गेन्द्रियार्थकाः षड्गुजन्नकोणत्रिशिरोनेत्रतर्कांगदर्शनम् चक्रवर्तीमहासेनवदनानिगुणारसाः सप्तपातालभुवनमुनिद्वीपार्कवाजिनः
वाराश्वस्वरराज्यांगव्रीहिवह्निशिखादयः अष्टौयोगाङ्गवस्वाशामूर्तिदिग्गजसिद्धयः ब्रह्मश्रुतिव्याकरणदिक्पालाहिकुलादयः नवांगद्वार
भूखण्डकुन्तरावणमस्तकाः व्याघ्रीस्तनसुधाकुण्डभृङ्गारादिरसग्रहाः दशहस्तांगुलीशंभुबाहुरावणमौलयः कृष्णावतारोदिग्विश्वेदेवाव
स्येन्दुवाजिनः एकादशमहादेवाः सेनाश्वकुरुभूपतेः द्वादशार्कराशिमाससंक्रांतिगुहबाहवः शारिकोष्ठकसेनानीनेत्रक्ष्मापतिमंडलाः त्र

षोडशास्युस्तांमूलगुणाअथचतुर्दश विद्यास्वयम्भूराश्चैवभुवनध्रुवतारकाः तिथयः स्युः पंचदशषोडशेन्दुकलास्मृताः अष्टादशद्वीपविद्यापु
राणस्मृतिधान्यकम् विंशतीरावणभुजानेत्राद्यथशतंतथा धार्तराष्ट्राः शतभिषक्तारकापुरुषायुषम् रावणांगुल्यब्जदलंयज्ञपत्राब्धियोजन
म् सहस्रंजाह्नवीवक्त्रंशेषशीर्षाम्बुजच्छदाः रविरश्म्यर्जुनकरवेदशाखेन्द्रदृष्टयः उदाहरणमेतेषांप्रसिद्धत्वान्नलिख्यते प्रहृतेकेवलंपांथा
मादृशाः काव्यवर्त्मनि॥इत्यलंकारशेखरेसंख्यानियममरीचिः॥ इदानींप्रकारमुपदिशन्नेवकवीनांप्रकर्षवीजमाह॥गतागतंसमत्वंचसंस्कृ
तप्राकृतैक्यताम् तथावचनयोः साम्यंधर्मिधर्माभिधापिच कवयः कुर्वतेशक्ताः समस्यापूरणादिकम् आदिचतुष्टयंचित्रकाव्योपकारक
म्॥तद्यथा॥ममरुरुमध्यमसहासकारिकावररववनदानवसरसीरसगजभुजगतरुणीरुतरदसोदरनदभेदनवरभैरवकलपुलकपतदात
पद्यस्यादिः चकारादसाम्येकविस्फुटतार्थता राजानदीमालिकाराजतेदीनरक्षीपिनाकिनानन्दनवमसहसात्वनुतद्यस्यादिः रेजिरेवभूवतिष्ठती
त्याख्यातेसंस्कृतेत्यादियथा॥तत्रपुल्लिङ्गे॥हाराहारविहारसारसमराः संभोगभोगाध्वराः संहारामरवारवारणरणाष्टंहारवीराकराः लोलोल्ला
पविलासवायसह राहंकारहीरांकुरानीहारोरगतारगगतरलागोविन्दकन्दोदनाः॥स्त्रीलिंगे॥धरणीधारणीगोणीरोहिणीरमणीमणी कंदलीलह

अ॰शे॰ पीठभानाभिभेरीवसुंधरा॥नपुंसके॥जलफलपलमूलंचारिकीलालतूलंवलपललदकूलंतिंगगंभीरकूलम् सलिलकपलवीरंतुच्छराजीवनीरंहलरज
२७ तकुठारंवारुनालंपटीरम् भणगच्छदेहिसंहरकुरुरोचयमारयावगच्छेहि अवलोकयावचिन्तयधारयस्वादयेतिधातुजंविद्धि अेकस्मिन्नेवार्थे
बहुवचनैकवचनयोः॥साम्यंयथा॥ कव्यादोदेषिरोवारिफलिनोवर्हिणोनरः तादृशोभूरुहाद्याम्बमासफेरवसोमपाः एवंरथ्यमिमंथानशब्दाःखु
रणश्चाद्यः धर्मिधर्माभिधायिपदंयथा सुषिरादिप्रतीहारचुल्लपिल्लादिशात्रवः स्मेरालसौमत्सरद्यधर्मिधर्माभिधायकाः चकारादिशेषसामान्य
वाचकभावाभाववाचकपरिग्रहः॥ तदुक्तम्॥ शकुन्तधातुमरुतोगरुत्मत्कामदर्शनम् स्वच्छवंधूस्वगमनंचटकाद्यादिवाचकाः अपिधाना
द्यपूर्वादिभावाभावप्रदर्शनम् आदिपदात्आराद्युतभिन्नअवतंसादिपरिग्रहः॥इत्यलंकारशेखरेचित्रकाद्युपकारमरीचिः॥ समस्यापूर्ण
विकमिति इदंतुकठिनसमस्याभिप्रायेणतदुक्तंकवयःशान्ताः तत्रैवंप्रकारेणयदीदंस्यात्तदेदंस्यात्कर्ताविषयमेतिच अयोग्यःखलुकःशब्दः
कुत्रसंसर्गधीर्नहि प्रश्नोत्तरात्पदेभङ्गात्पूर्वस्मिन्नाद्ययोजनात् मिथ्याभिधाय्यसावेवअेषसार्वत्रिकः क्रमः॥प्रश्नेति॥केमण्डपन्तिस्तन
मण्डलानिकीदृश्युमाचन्द्रमसः कुतःश्रीः किमाहसीतादशवक्त्रनीताहारामहादेवरस्वातमातः॥पदेति॥मृगात्सिंहःपलायते मृगमत्तीति

मृगात्लेपत्वायमांसस्यइत्यर्थः करणात् पूर्वस्मिन्निति प्रत्यर्थिकीर्तिनिर्जितकज्जलधवलंयावककुसुममितिगावत् यथायथभावान्तरप्रकार
स्तु ओतत्वद्रेमयाद्दष्टचिरंन्यस्तंविलोकयताम् अदिष्टमेवत्संजातमिंद्रजालंविभावय प्रबोधयतिबालंभ्रमयथायो ॥प्रपूरयेत् सुबोधमिदम् प्र
कारान्तरं देवर्षिवरशापादेर्मयिमन्त्रौषधादिभिः मनोरथेनतपसाश्रयात्पुण्यचयेनच मायपाशंबरादीनांसर्वसंभावयेत्कविः तत्रदेहरूपम् त
वस्त्राकालिकंपुण्यम्॥भावादस्तु॥रागवात्सल्यशोकादेर्विनयेनमदेनच मतिभ्रमेणशौर्येणविपरीतकरः पुमानित्यादि॥विशेषस्तु॥कस्या
यद्याण्डसंसर्गप्रसितचक्षुषणुर्महान् युगान्तेचातिदूरोऽल्पनिकटेमहदप्यणुः हरेद्दधोमुखत्वेतुविम्बाच्चविपरीतता दृक्पीडनात्तनुव्यूहाद्भा
वनाविम्बतोबहु तमोऽकार्ष्ण्यादिभिः कार्ष्ण्यंशौक्ल्यंज्योत्स्नादिकीर्तिभिः लौहित्यंरक्तपीतादिसन्ध्यास्त्रकरादिभिः तिमिरंत्वद्भुतप्रयुक्तचक्षुर्मि
यम् रूपंचशैलोपतिपिपीलिकाइत्यादि मशकोपतिकुञ्जरइत्यादि विपरीतोभवज्जमइत्यादि एकोपिसशतंनृपइत्यादि मयीयतिजगत्त्र
यमित्यादि मेतद्विष्णपतेजगत् पद्मरागायतेजगत् क्रमेणयोद्भ्रमम् कास्तांचित्तमस्यानांनानाभुवनसंसर्गत्वात् तत्प्रकारः प्रदर्श्यन्ते ज
गतः प्रलयेभूमिर्योगीहस्तमनुधोदृती बलीन्द्रोहाटकेशीयपाताल्पादेरसातले रसातलेइतितृतीयाम्बया॥यथा॥द्यौर्विवेनजलेशार्ङ्गीत्वब्धि

मंथेद्वयंभुवि भुवीत्युभयान्वयी। पातालंवारणैःक्षिप्रेचन्दनद्रुमपन्नगैः ध्वजप्रासादधूलीभिर्भूमिःस्वर्गमुपाययौ। श्रीकृष्णस्योदरेसर्वसंसर्गःसार्व
कालिकः पातालंभूमिश्चस्वर्गंययावित्यन्वयः अगस्त्यंभोब्धिपानादिपौराणिककथाशतैः शिवादिदेवसंचारैस्तादृश्यैस्तत्तद्वर्णनम् शिवादीति
यत्रशिवोयातितत्रतन्नान्तरीयकतयासर्पचन्द्रानलादीनामपिगमनमवश्यकमित्यर्थः सादृश्यैरिति लक्षणायास्तूच्यग्रेपर्वतद्वयमित्यादौ
औचित्येनसंग्रामेकुम्भिमुक्ताभिर्दिवातारकितंनभः॥राजशेखरस्तु॥उत्पाटितैर्नभोनीतैः शैलैरामूलबन्धनात् तांस्तानर्थान्समालोच्यसम
स्यांपूरयेत्कविरित्याह॥वृद्धास्तु॥कः प्रत्येति प्रत्ती मोनद्राक्प्रत्येमिप्रतीहिच नहिनोतत्किमित्याद्यैरुक्तिमाश्रित्यपूरयेत्॥तथा॥पराजितश्च
द्भगवान्जरासंधेनजंतुना प्रतीतिरद्यमेयातामृगात्सिंहः पलायते मासंभावयशल्येनफाल्गुनस्यपराजयम् कः प्रतीयात्कुरुश्रेष्ठमृगात्
सिंहः पलायतेत्यादि नहिगांडीवकोदण्डोमृगादित्यादि तत्किंकमलपत्राक्षमृगात्सिंहः पलायते सुबोधमखिलम् शब्दानुच्छलितेसिन्धौ
शैलाण्डादौविदालिते त्वत्प्रतापाद्द्रवीभूतेस्वर्णाद्रौमलिनेरवौ विरहेसर्वेदहनः संतोषेसर्वमेवशशी कामिनिसर्वकाम्यंशान्तेलोष्टायतेविश्वम्
वैशेषिकेषुकाव्येषुगुणेषूत्कृष्टमन्दयोः अपेक्षयाचतंसर्गेस्यातामुत्कृष्टमन्दते वैशेषिकेषुरूपादिपञ्चस्तु काव्येशौर्यौदार्यसौन्दर्यादिषु

अपरिकलितकाव्यसरणिर्निमित्यं वशीकर्तुमनतिचिरमनुसरन्कविः अन्यैरजहल्लिंगैः साधारणविशेषणैः छन्दोज्ञात्वा पृथग्वाक्यैः स्वबुध्यामान
सीमयेत् समस्तापदंवाक्यमतन्मम् शिशूनांगतये स्वामिर्दिङ्मात्रमिहदर्शितम् काव्यकान्तारपान्थानामीदृगर्थेकियान्श्रमः॥ इत्यलंका
रशेखरे कविसामर्थ्यरत्नम्॥ रसआत्मेत्युक्तम् तत्रयथात्मानंविनाशरीरमप्रयोजकम् तथारसंविनाकाव्यम् तथाह साधुपाकेप्यनास्वाद्यंभो
ज्यंनिर्लवणंयथा तथैवनीरसंकाव्यंनस्याद्रसिकतुष्टये तत्ररसत्वमंगांगिभावापन्नसकलविभावादिसाक्षात्कारकत्वम् विशेषणसमूहालं
बनत्वारणापरसत्वव्यापिजातिरितिवयम्॥ केचित्तु॥ कारणेनाथकार्येणसहकारिभिरेवच व्यक्तत्वंनीयमानस्तुस्थायीभावोरसः स्मृतः कारण
मंगनानवयौवनादिकार्याणिस्तंभः स्वेदोथरोमाञ्चः स्वरभङ्गोथवेपथुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलयावित्यष्टौसात्विकामताः सहकारिणउद्यानादयः ग्ला
न्यादयः॥ यदाहुः॥ विभावैरनुभावैश्चसात्विकैर्व्यभिचारिभिः आरोप्यमाणउत्कर्षस्थायीभावोरसः स्मृतः॥ तमिदानींविभजते॥ शृंगारहास्य
करुणरौद्रवीरभयानकाः बीभत्साद्भुतशान्ताश्चकाव्येनवरसाः स्मृताः भक्तिप्रेमस्तुसुखज्ञानान्नरसत्वादिमतेनभवत्येवेतिदिक्॥ तत्रशृं
गारंविभजते॥ संभोगोविप्रलंभश्चशृङ्गारोद्विविधः स्मृतः तत्रस्त्रीपुंसलक्षणेदृष्टप्राप्तेरतिरेवसंभोगः॥ तदुक्तम्॥ अनुरक्तौनिषेवेतांयत्रान्योन्यं

अ॰शे॰ विलासिनौ दर्शनस्पर्शनादीनि संभोगोयमुदाहृतः तत्र नायिकाश्रयसंभोगो यथा॥ शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैर्निद्राव्याज
२६ मुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गंडस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुंबिता आलो
कानम्रमुखीत्यन्वयः॥ नायिकाश्चतुर्धा॥ अनूढा च स्वकीया च परकीया च वराङ्गना त्रिवर्णिनः स्वकीया स्यादन्याः केवलकामिनः॥ तत्र॥ अनुरक्ता
तु लोकेन स्वयं या स्वीकृता भवेत् सानूढेति यथा राज्ञो दुष्यन्तस्य शकुन्तला देवतागुरुसाक्ष्येण स्वीकृता स्वीयनायिका परकीयाप्यनूढैव विशेष
स्तु स्फुटस्तयोः सामान्यवनिता वेश्या भवेत्कपटपण्डिता नहि कश्चित्प्रियस्तस्या दातारं नायकं विना अस्याः प्रकाशोऽन्यासां प्रच्छन्नो रमण
इति विशेषः ताश्चाष्टधा खण्डितोत्कण्ठिता प्रोषितपतिका चाभिसारिका कलहान्तरिता वासकसज्जा विप्रलब्धिका स्वाधीनभर्तृका चान्याश्च त
लोऽष्टधामताः नायकाश्रयो यथा॥ त्वं मुग्धाक्षि विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि श
य्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः रूपसौभाग्यसंपन्नः कुलीनः कुशलो युवा॥
[illegible]त्यवाङ्नायकः प्रीतये स्त्रियाः अयं बहुप्रकारोपि संक्षेपेण चतुर्विधः॥ अनुकूलो दक्षिणश्च शठो धृष्टश्चेति यथा लीनरागोनुकूलः

स्यादनन्यरमणीरतः दक्षिणोऽन्यचित्तोपियः स्यादविकृतः स्त्रियाम् प्रियंवक्त्यप्रियंतस्याः कुर्वन्नविकृतीशठः धृष्टोज्ञातापराधोपिनविल
क्षोऽवमानितः॥ विप्रलम्भस्तु॥ भावोयत्ररतिर्नामप्रकर्ष मभिगच्छति नाधिगच्छतिचाभीष्टंविप्रलंभः सउच्यते अभीष्टंस्त्रीपुंसलक्षणमेव स
चापूर्वानुरागमानप्रवासकरुणात्मकः विप्रलम्भश्चतुर्द्धास्यात्पूर्वपूर्वोह्ययंगुरुः॥ तत्र॥ स्त्रीपुंसयोर्नवालोकादेवोल्लसितरागयोः ज्ञेयः पूर्वा
नुरागोयमलाभाद्रतिकामयोः॥यथा प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्तामुग्धदृशोनिसर्गमधुराश्चेष्टाभवेयुर्म
यि। यास्वन्तःकरणस्यबाह्यकरणव्यापाररोधीक्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपिभवत्यानंदसान्द्रोलयः अथान्यावनिताशक्तमवगम्यस्ववल्ल
भम् ईर्ष्यावशेनवैमुख्यमेषमानउदाहृतः॥यथा॥ सापत्युः प्रथमापराधसमयेसख्योपदेशंविनानोजानातिसविभ्रमाङ्गवलनावक्रो
क्तिसंसूचनम् स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पलाबालाकेवलमेवरोदितिलुठल्लोलालकैरश्रुभिः प्रवासः परदेशस्थेद्वितीये
विरहोद्भवः यथा॥ त्वामालिख्यप्रणयकुपितांधातुरागैः शिलायामात्मानंतेचरणपतितंयावदिच्छामिकर्त्तुम् अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टि
रालुप्यतेमेक्रूरस्तस्मिन्नपिनसहतेसंगमंनौकृतान्तः॥ इत्यादि॥ स्यादेकतरपंचत्वेदंपत्योरनुरक्तयोः शृङ्गारः करुणाख्योयमजस्येवरतेरि

अ.श्रे. व नंनु शृङ्गारस्य रतिप्रकृतिकत्वात्तस्याश्च सुखसंवेदनरूपत्वात्तस्य च विप्रलंभेऽभावात्कथं शृङ्गारभेद इति चेन्न धन्योहमस्याः कृते दशामि
३० मामनुभवामि इति तत्रापि तदभिधानात् कचित्संभोगपोषकत्वेन स्पृहणीयत्वाद्योतितं विस्तृतं मयैव वाक्यरत्ने ॥ भोपादस्तु ॥ रतिर्भवति देवा
दौ मुनौ पुत्रे नृपे गुरौ शृङ्गारस्तु भवेत् सैव या कान्ताविषया रतिः ॥ तत्र देवे यथा ॥ कण्ठकोणविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतम् अप्यु
पात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥ मुनौ यथा ॥ हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः शरीरभाजां भवदीयदर्श
नं व्यनक्ति कालत्रितयेपि योग्यताम् ॥ पुत्रे ॥ एह्येहि वत्स रघुनंदन पूर्णचंद्र चुंबामि मूर्द्धनि सुचिरं च परिष्वजे त्वाम् आरोप्य वा हृदि दिवानिश
मुद्वहामि वन्देथवा चरणपुष्करकद्वयं ते ॥ नृपे यथा ॥ ते कौपीनधनास्त एव हि परं धान्नी फलं भुंजते तेषां द्वारि नदन्ति वाजिनिवहास्तैरेव लब्धा
क्षितिः यैरेतत्समलंकृतं निजकुलं किंवा बहु ब्रूमहे ये दृष्टाः परमेश्वरेण भवता तुष्टेन रुष्टेन वा ॥ गुरौ यथा ॥ हा तात विश्वजनवत्सल मामकी
न जीवितधनद्युमणिवंशावतंसभूत स्याचेद्रघुस्कुलजसद्मनिचेटकः स्यां यद्वा भवच्चरणपंकजरेणुरेव हासमूलः समाख्यातो हास्यनामा र
सो बुधैः चेष्टाङ्गवेषवैकृत्याद्धासो हास्यस्य चोद्भवः कपोलाक्षिकृतोल्लासो भिन्नोष्ठः स महात्मनाम् विदीर्णास्यश्च मध्यानामधमानां स शब्द

कः॥ यथा॥ मयुं सख्यामिलितात्मा प्रियापि प्रेषितमनः तच्च तत्रैव रमते हताः पाणिनिनावयम् शोकोत्थः करुणोज्ञेयस्तत्र भूपात्तु रोदनं वैवर्ण्य
मोहमिश्रैद् प्रलपाभूमिविवर्ण्येत॥ यथा॥ मदेकपुत्रा जननी जरातुरा नवप्रसूतिर्वरटा तपस्विनी गतिस्तयोरेषजनस्तमर्दयन्नहो विधे त्वां करु
णा रुणद्धि नो॥ क्रोधात्मको भवेद्रौद्रः क्रोधः प्रोक्तश्च वैरिणः भीष्मवृत्तिरसामान्यो भवेदुग्रक्रियाश्रयः स्वांसघात स्वयं शस्त्रोत्क्षेप भ्रुकुट यस्त
था अन्यातिजनाक्षेपो स्खलनं चोपवर्ण्यते॥ यथा॥ कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः नरकरिपु
णा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् उत्साहात्मा भवेद्वीरो वलशस्त्राश्रयश्च सः नायकोऽत्र भवेत्सर्वै
श्लाघ्यैरभिमतैर्गुणैः॥ यथा॥ क्षुद्राः संत्रासमेते विजहत हरयो भिन्नशक्रेभकुंभा युष्मद्गात्रेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः सौ
मित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां नन्वहं मेघनादः किंचिद्भ्रूभङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि भयानको भवेद्भीतिप्रकृतिर्घोरव
स्तुनः स च प्रायेण वनितानीचबालेषु दृश्यते दिगालोकास्यशोषाङ्गकम्पगद्गदसंभ्रमाः स्तंभवैवर्ण्यमोहाश्च वर्ण्यन्ते विबुधैरिह॥ यथा॥
ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने दत्तदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् शष्पैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृ

अ॰शे॰ तमुत्कम्पं नितिभिः कीर्णवर्मा मन्येऽग्रतु तत्वाद्दूपतिवहुलं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति बीभत्सः स्याज्जुगुप्सातः सोहृद्य श्रवणेक्षणात् निष्ठीवनास्यभं
३१ गाक्षिसंकोचमहृतांनच ॥ यथा ॥ उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूत्सेधभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिण्डाद्यवयवसुलभान्युग्रगंधीनि
जग्ध्वा आर्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्कादङ्कस्थादस्थिसंस्थापुटकगतमपिक्रव्य मव्यग्रमत्ति विस्मयात्स्याद्भुतोज्ञेयः
सत्वासंभाव्यवस्तुनः दर्शनाकर्णनाद्वापि प्राणिनामुपजायते तत्र नेत्रविकारः स्यात्पुलकः स्वेद एव च निस्पन्दनेत्रता साधुसाधुवादास्तथाम
ताः चित्रे कनकलतायां शरदिन्दुस्तत्र खंजनद्वितयं तत्र च मनोजधनुषी तदुपरि गाढांधकाराणि सम्यग्ज्ञानसमुत्थानः शान्तो निस्पृहनाय
कः रागद्वेषपरित्यागे सम्यग्ज्ञानस्य चोद्भवः पश्चात्तापः शरीरादिष्वपावहस्तु विडंवनम् विवेकचित्तस्थैर्यादियोगाद्याः स्तस्य लक्षणं ॥ यथा ॥ अ
हौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः क्वचित्पुण्यारण्ये
शिव शिव शिवेति प्रलपतः स्वर्गस्त्रीसमूहः अत्राहिरिपुहारोहेयेन तु हारवदहिरप्युपादेय इति वोद्धव्यम् अत्र सर्वत्र तत्तद्रसत्वमात्रे उदाह
रणमिति ज्ञातव्यम् रसानां सनामविरोधविरोधावाह शृङ्गारहास्यौ करुणवीभत्सौ वीररौद्रकौ भयानकाद्भुतौ मित्रे मिथः शान्तो नकस्य

वित् शान्तेकरुणेबीभत्सेनमिश्रितो हि चातुरः शृङ्गारे वीरतकरुयोर्हास्यस्य करुणोऽरिपुः अत्रकरुणबीभत्सयोर्मैत्री विशेषाभिप्रायेणस्मर्तव्यम्॥
स्थायिभावेषु मतं तु नामत आह रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा जुगुप्साविस्मयौभावा निर्वेदः स्थायिनोनव स्थायिनोभावानवेत्यर्थः
ननु निर्वेदस्य कथं शान्तरसस्थायित्वं व्यभिचारित्वादिति चेन्न अधिकरणभेदेनोभयाविरोधादित्यन्यत्रविस्तरः स्थायिलक्षणंतु विरुद्धैरविरुद्धै
र्वा भावैर्विच्छिद्यतेन यः आत्मभावं नयत्यन्यान्स्थायीभावः सउच्यते यथालवणाकरः विरुद्धैर्जुगुप्सादिभिरविरुद्धैरित्यादिभिर्योनविच्छिद्यते
॥ विशेषलक्षणं तु ॥ मनोनुकूलविषयसुखात्मकं संवेदनं रतिः अङ्ग-क्रीडादिभिश्चेतोविकारोहासः इष्टनाशादिजनितंचित्तवैक्लव्यंशोकः प्र
तिकूलेषु तैक्ष्ण्यप्रबोधः क्रोधः कार्यारंभेस्थिरसंरंभउत्साहः व्याघ्रादिदर्शनादिजनितंमनः क्लैव्यमभयम् दोषदर्शनात्पदार्थेगर्हणंजुगुप्सा लो
कसीमातिक्रान्तपदार्थविषयश्चित्तविकारोविस्मयः तत्त्वज्ञानादीर्ष्यादिभिः स्वावमाननंनिर्वेदः एतेचसर्वभावेषुमुख्याः यदाह॥ यथानराणां
नृपतिः शिष्याणां च यथागुरुः तथासर्वेषुभावेषुस्थायीभावः स्मृतोमहान् विभावोद्विविधः उद्दीपनआलंबनश्च तत्रकोकिलवसन्तादिरुद्दीप
नः नायिकादिरालंबनः येनादपि अस्माकंमतेरतित्वादिकमनुभावत्वादिकंजातिरेव नहिवैशेषिकादिवदस्मत्प्रक्रियेति॥ अनुभावलक्षण

अ॰शे॰ न्तु॥अनुभावो विकारस्तु भावसंसूचनात्मकः॥तत्र॥हेलाविच्छित्तिविब्बोककिलकिंचितविभ्रमाः लीलाविलासो हावश्च विक्षेपो विहृतो मदः
३२ मोट्टायितं कुट्टमितं मौग्ध्यं च तपनं तथा ललितं चेत्यमी हावाश्चेष्टाः शृङ्गारभावजाः एतच्चास्माभिरेव प्रपंचितमन्यत्र॥सात्विकलक्षणन्तु॥
विशेषेणाभितः कार्यं स्यापि निर्भावयन्ति ये अनुभूतादिहेतूंस्तान्वदन्ति व्यभिचारिणः आदिपदात्स्वेदादिपरिग्रहः तेच निर्वेदग्लानिशं
काख्यास्तथासूयामदश्रमाः आलस्यं चैव दैन्यं च चिंतामोहस्मृतिर्धृतिः व्रीडाचपलताहर्षश्चावेगोजडता तथा गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राप
स्मार एव च सुप्तं विबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः अमी
च प्रत्येकं भाव्यन्ते क्वचित्सर्वभावतापि यथा क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः इत्यादौ अत्र क्वाकार्यमिति वितर्कः भूयोपि दृश्येतेत्यौत्सुक्यम् दोषाणा
मितिमतिः कोपेपीति स्मृतिः किं वक्ष्यन्तीति शंका स्वप्नेपि सा दुर्लभेति दैन्यम् चेतः स्वास्थ्यमुपैहीति धृतिः कः खल्वित्यादि चिन्ता॥ इत्यलंका
रशेखरे रसमरीचिः॥ परे रसदोषाभावानुकूलवर्णादयः काव्यशरीरं मन इत्युक्तमतो रसदोषानिदानीमाह॥ स्वस्वशब्देरुपादानं भावस्य च रस
स्य च कष्टकल्पनीयत्वं अनुभावविभावयोः प्रकृतेरसवैरित्वन्तेषां व्यक्तिविपर्ययः अनौचित्यं च सर्वत्र रसे दोषाः स्युरीदृशाः सामान्यतो

विशेषतो वा स्वस्ववाचकशब्दप्रतिपादकानां निर्वेदादीनां रत्यादीनां वा रसाननुगुणत्वमिति सकलानुभवसिद्धं ॥ तत्र व्यभिचारिणः स्वस्वशब्दोपा
दानम् यथा ॥ सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चंद्रेमृतस्यन्दिनि सेर्ष्या जह्नुसुतावलोकनविधौ दीना
कपालोदरे पार्वत्या नवसंगमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः सव्रीडा नयननिपातनात् अत्र व्रीडादीनां स्वस्वभावप्रतिपादितानां चमत्कारज
नकत्वस्य सहृदयसाक्षिकतया तदभावे रसभंग इत्युचितम् एतदेव प्रत्युदाहरणं प्रतिपादयन्ति ध्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्मा
म्बरे सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेमृतस्यंदिनि मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदर इत्यादि ॥ स्थायिनो यथा ॥ संप्रहारे प्र
हरणैः प्रहाराणां परस्परम् झणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत् संप्रहारः संग्रामः अत्रोत्साहस्य रसस्य स्वरसशब्दस्य प्रतिपादित
स्य रसाजनकत्वम् यथा ॥ तामनङ्गजयमंगलश्रियं किंचिदुच्चभुजमूलशोभिनीम् नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः शृ
ङ्गारेति प्रतिपादितस्य यथा ॥ आलोकय कोमलकपोलतलाभिषिक्तव्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम् पश्यैष बाल्यमतिवृत्त्य विवर्तमा
नः शृङ्गारसीमनि तरङ्गितमातनोति ॥ अनुभावस्य कष्टकल्पनीयत्वं यथा ॥ कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौतदिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यू

अ०शे० नः लीलाशिरोंऽशुकनिवेशविशेषक्लृप्तिर्व्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नयनावनीसा अत्रचन्द्रोदयउद्दीपनविभावाः शृङ्गारयोग्यानुभावप्रतीत्यास्वा
३३ दनाय्यमेवस्थापिनः स्थिताः यद्यप्यंशुकनिवेशोऽनुभावत्वयोग्यस्तथापितस्यनभक्तिप्रयोजकत्वेनोपादानादनुभावत्वापर्य्यवसानम्॥ प
द्य॥पुनर्निष्कृष्टएवशृङ्गारः प्रतिपिपादयिषितः अभून्नयनावनीसेत्यनेनतस्यैवालम्बनत्वप्रतिपादनात् नचपुंसिकश्चिदनुभावउपात्तः नच
विभावैराक्षेपाईद्दुविकटेनकल्पनीयः॥विभावस्ययथा॥ परिहरतिरतिं मतिंलुनीतेस्खलतितरांपरिवर्ततेचभूयः इतिवतविषमादशास्य
देहंपरिभवतिप्रसभंकिमत्रकुर्मः इत्यनेनप्रकारेणास्यदशादेहंपरिभवतीत्यन्वयः अत्ररतिपरिहारादीनामनुभावानांकरुणादावपि
संभावनात्कामिनीरूपोविभावोऽप्यत्रप्रतिपाद्यः प्रकरणादिसापेक्षत्वात्॥ प्रकृतरसविरोधिविषयकोविभावादिः॥ तत्रविभावव्यभिचा
रिणामुदाहरणम् यथा॥ प्रसादेवर्तस्वप्रकटयमुदंसंत्यजरुषंप्रियेशुष्यन्त्यंगान्यमृतमिवतेसिञ्चतुवचः निधानंसौख्यानांक्षणमभिमुखं
स्थापयमुखंनमुग्धेप्रत्येतुंप्रभवतिगतः कालहरिणः अत्रशृङ्गारेप्रतिकूलस्यशान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपोऽनुभावः तत्रप्रकाशितोनिर्वेदस्य
व्यभिचार्य्युक्तियुक्तेः शान्तेनिर्वेदस्यस्थायित्वात्॥ व्यक्तिविपर्ययइतिपद्यांशोपदूषणमनुचितंचेति॥ तत्रतद्दूषणम्॥ व्यक्तयोदिव्याः अदिव्या

दिव्यादिव्याश्च तत्र दिव्यत्वममर्त्यैकरूपकता यथा॥ शिवादेः शेषादेः अदिव्यत्वं यथा माधवादेः दिव्यादिव्यत्वं श्रीकृष्णादेः त्रिविधा अप्येते प्रत्येकं चतु
र्विधा भवन्ति वीररौद्रशृंगारशांतरसप्रधानाः धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्ताः यथा॥ रामभार्गवश्रीकृष्णजीमूतवाहनाः अेतेचोत्त
ममध्यमाधमभेदाद्बहवो भवन्ति तत्र स्वःपातालगमनसमुद्राद्युल्लङ्घनपर्वतस्फोटनाद्युत्साहो दिव्येष्वेव वर्णनीयः अदिव्येषु तु यावदेवलो
कप्रसिद्धमुचितं तावदेव वर्णनीयम् अनौचितौ च महान् स दोषः स च भवानीशंकरादीनां पित्रोर्वा केलिवर्णनम् अत्युक्तिर्वा नभःस्थास्त
नाशयित्यनौचिती इत्यनेनास्ति वर्णनम् यद्यपि कुमारसम्भवे कालिदासेन वर्णितम् तथाप्यर्वाचीनैर्न कर्तव्यम् नहि गजादीनामुदर्य्य
स्तेजो वटकाष्ठमशितं पचतीत्यस्मदादीनामुदर्य्येण तैजसा तथा भवितव्यमिति न्यायात् तस्यापि दोषत्वाद्बहुदोषान्वक्तुम्वदन्ति दोषेष्व
ति विवेकोऽसुकविलोकविलोचने काव्यमीमांसितकप्राप्तमहिमा महिमा इतः॥ यदाह महिमा॥ अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारण
म् प्रसिद्धौचित्यमूलाहि रसस्योपनिषत्परा ईदृश इत्यनेनान्येनौचित्यहेतवो दोषा भवन्तीति दर्शितम्॥ यथा॥ नायिकायामानादिना च
रणप्रहारादिना वा नायकस्यात्यन्तिककोपादिवर्णनम् व्यक्तिविपर्ययानौचित्ययोरवान्तरभेदविवक्षया भेदः अमीषां क्वचिद्दोष

अ० लापि यत्रनरसहानिर्भवतितद्यथासहृदयैरेवपर्य्यालोचनीयमिति ग्रंथगौरवभयान्नेहतन्यतइति॥इतिश्रीमाणिक्यचन्द्रविरचितेलंका
३५ रशेखरेरसदोषमरीचिः॥उद्दामावीररौद्रादौकुर्वरीत्यात्वरादयः हृद्याः शृङ्गारहास्यादौपरयोर्मध्यमागतिः इदानीमनुकूलान्वर्णनीयाना
ह वीरादावित्यादि पदेनभयानकस्यहास्यादावित्यत्रकरुणस्यपरिग्रहः परयोर्वीभत्साद्भुतयोः शान्तस्यनियमोनास्तीतिहृदयम्॥उद्दामेतिच
न्द्र-टंडकठूंसिलगधरादिरीतिर्गौडी असरेषुश्रीपादः उद्दामाः स्वान्तरालेनसजातीयेतरेणच योगाद्याश्चैवचत्वारः शेषाविकटगुम्फना हृद्या
उपेन्द्रादिकंदद्दरीतिर्वैदर्भीअसरेषुपुनः स्तुएवं नसौचलध्वन्तरीतौनश्वोपर्य्यनुनासिकः असमासोप्यसोल्पोवाहृद्यंस्यात्तंधिसौरव्यव
तमयथा॥अनङ्ग-रङ्ग-प्रतिमंपदङ्ग-भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्गाकुर्वंतिपूर्नांसहसायथैवास्वान्तानिशान्तापरचिन्तितानि अत्रवैपरीत्यंदोष
येतिमनसिकृत्वाक्वचिददोषतामाह वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येनक्वचित्क्वचित् रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते॥यथा॥मन्थायस्त
र्णवाम्भः स्थितकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः कोणाघातेषुगर्जत्प्रलयघनघटान्योन्यसंघट्टचण्डः कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुशतनिधनोत्पातनि
र्घातवातः केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखोदुंदुभिस्ताडितोयम् भेरीशतसहस्राणिढक्काशतशतानिचएकंदायत्रहन्यन्तेकोणाघातः सउ

कृते अत्र हि वाच्यमुद्दामं प्रबंधत्वात् प्रबंधश्चाभिनेयत्वान्न तथा किन्तु वक्ता भीमसेन इति तदौचित्यादुद्दामा वर्णा द्वयः क्वचिद्वाच्यौचित्यात्
यथा शंकुव्याकीर्णरङ्कु द्रुतनिशितशरस्तुण्डदीर्णस्तरक्षुर्व्याधोषक्षुब्धकण्ठीरवखरवचकितध्वस्तमातंगयूथम् खड्गव्यालूनखड्गं तुमुलकल
कलप्रान्तकृत्सच्छकुन्तं भल्लध्वस्ताच्छभल्लं वनभुवि मृगयाकर्मतेन प्रतेने अत्र हि वाच्यस्य सर्वप्राणिविप्लवात्मकमृगयया एव तथात्वात्
त्वम् क्वचित्प्रबंधौचित्यात्॥ यथा॥ कादम्बर्यादौ शृङ्गारेपि नमसृणा वर्णा इति दिक्॥ सर्वसाधारणं दोषमाह॥ गृहीतमुक्तको नेष्टो हरवाणा
मरौषिता मात्राभेदोप्यतः स्याष्यः पदोप्येषशुभावहः एकस्य पदस्य शेषे यो वर्णः सोपरस्याद्येन दीयते यथा॥ नाककलाहकाररेफचकारा
णां सुतराम्॥ यथा॥ प्रवाहहरितादूर्वाविवाहरसितं तथा स्फूर्जत्काचचयाभूमिर्भूयः पुण्यैरवाप्यते मात्राभेदेपि स्वल्पो दोष नाककादम्वि
नी पदैत्वेणन दोषः किन्तु गुणः॥ यथा॥ वन्दामहे महेशानं इत्यादौ अन्यदप्याह रलयोश्च चवर्णस्य शैथिल्यायैव भूरितारेफलकारचवर्गा
णां भूयस्त्वं शैथिल्य हेतु तथा रसहानिकरमित्यर्थः॥ संधौ वर्णदोषमाह॥ रसहास्तादतिहृद्येन मशरहा हाहकारश्च कचतपशराशक्व
राद्धरादौ स्यात् भूयस्संयोगः तात् सकारात् कात् ककारात् अधराअधोवर्त्तिनः अतिहृद्ययोः शृंगारहास्ययोः रसयोर्दोषाय भवन्ति शब्द

अ॰ शे॰ दीपकस्यान्वयबोधविरोधिता अस्यतु तस्मिन्नपि रसहानिरिति विशेषः अनैकान्तिकबाधयोरिवानुमितौ भेतद्भिन्नेतरद्रितिरहस्यम् भू
३५ यसां वर्णनायोगः कार्त्स्न्यादिपदे श्रुतिमेवान्यथाकारमङ्गाणि कियन्त्यपि काव्यालंकारविद्याभ्यासोद्बोधान्निरसूत्रयत् उपक्रमो दोषगुणा
लंकाराः पर्यायकः संप्रदायः कवेस्तस्य समर्थ्यमप्यविभ्रमः अष्टौ रत्नानि दीप्तानि संत्यलंकारशेखरे चत्वारः स्युरलंकारे संप्रदायमरीच
यः सामर्थ्ये द्वौ परस्मिंस्तु पंचके स्युस्त्रयः क्रमः मामकीनां कृतिमिमां दूषयतो दूषयन्ति ये काव्यवार्तां न जानन्ति ते नूनं पांशुलाः स्मृताः आस्तेयद्यपि
पूर्वपण्डितकृतव्याख्यैव संख्यावतामानन्दाय तथापि केशवकवेर्वाचामियं गुम्फना व्याख्या सौष्ठवशब्दलाघवमिथः संबन्धपूर्वापरप्रत्य
यप्रतिबंधनिर्मलगुणाः कुत्राप्यतो लभ्यताम् तर्कप्रौढमतिः प्रशस्तकविता वल्लीवसन्तोत्सवः कोप्यव्याकरणप्रपंचचतुरोऽलङ्कारपा
रङ्गमः ॥ श्रीमत्केशवमिश्रमद्भुतगुणाधारं नियुज्य स्वयं चक्रे शक्रसमप्रबन्धममलं माणिक्यचन्द्रो नृपः ॥ इति श्रीमन्महाराजमाणिक्यचन्द्र
कारितकेशवमिश्रकृतावलंकारशेखरे विश्रामरत्नम् ॥ शास्त्रीगोकुलचन्द्रस्य श्रीमन्नालालशर्मणा ॥ यत्नात्सुश्रममयं प्राप्य शिलावर्णैः सुशोधितैः
श्रीमद्द्विजवरकमलदिवाकरेण गणेशशर्मणा शोधितोयम् मानमंदिरसन्निधौ वाराणसीसंस्कृतयन्त्रालयेऽलंकारशेखराख्यो यं ग्रन्थो मुद्रितः संवत १९२२

अ०शे०सू०
३८

अ॰शे॰ ३९

इत्यलङ्कारशेखरः समाप्तः